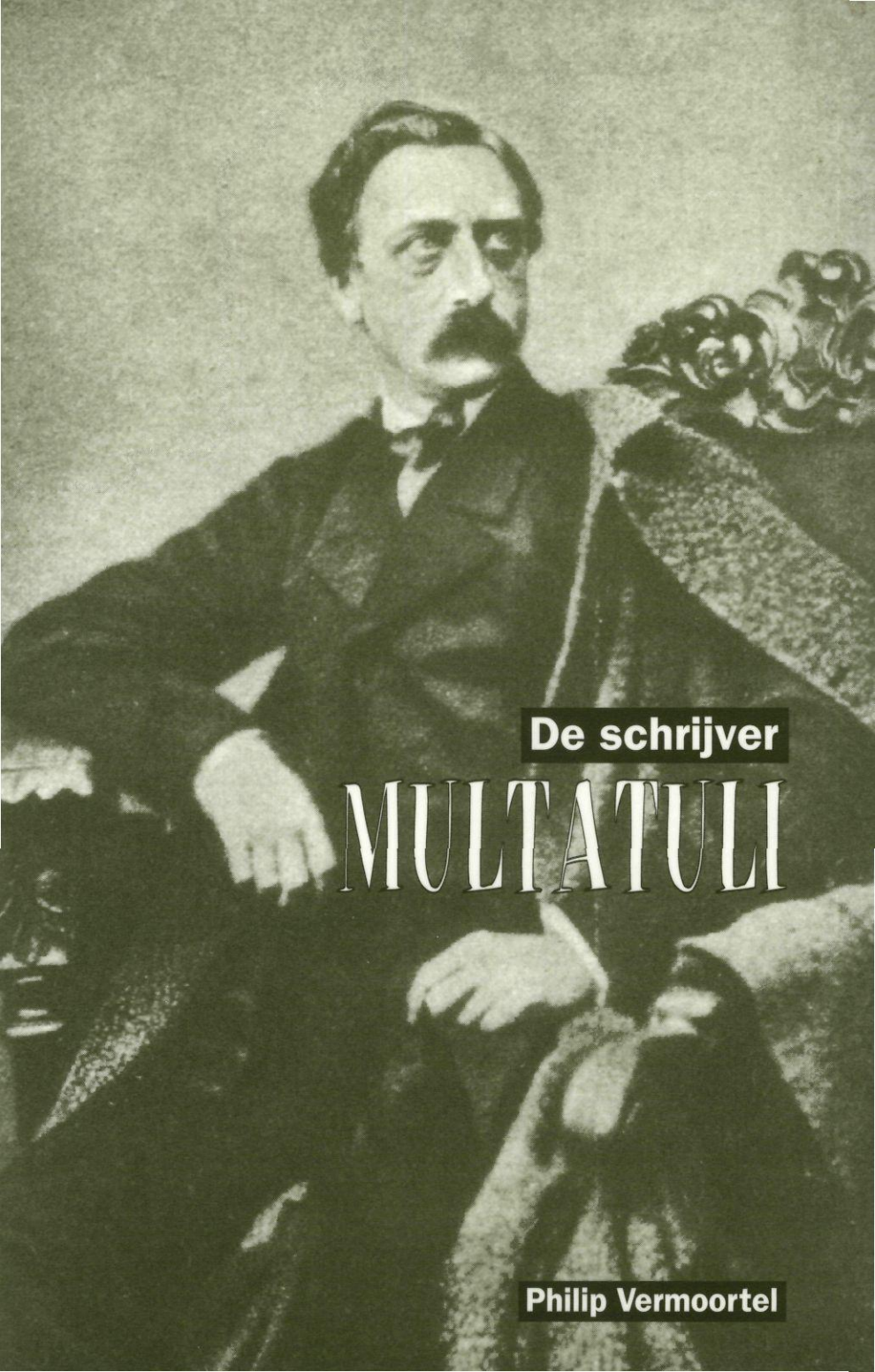




De schrijver

MULTATULI

Philip Vermoortel

Dit boek gaat over *Multatuli*, meer dan over Eduard Douwes Dekker, de man die achter dit pseudoniem schuilging. Multatuli was meer dan alleen de schrijver van *Max Havelaar*. Nog altijd is het velen onbekend dat Multatuli behalve dat boek nog zes boekdelen van gemiddeld 700 bladzijden heeft volgeschreven, en dan zijn de 17 delen brieven niet eens meegerekend. Veel hiervan doet op geen enkele wijze onder voor *Max Havelaar*.

Dr. Philip Vermoortel, auteur van een aantal studies over Multatuli, werpt met dit boek een nieuw licht op deze grote 19de-eeuwse schrijver. Multatuli's veelbewogen leven komt daarbij uitvoerig aan bod, maar centraal staan de denkbelden van de man die zich, zoals hij zei, bij niemand kon aansluiten. Een vrijdenker in een land van dominees, een man waarin velen hun partijgenoot zagen maar die zich in geen partij kon vinden, veel ruzie makend en beminnelijk tegelijk, maar vooral: een geniaal schrijver!

ISBN 90-12-08182-3



Sdu Uitgeverij Koninginnegracht

De schrijver Multatuli

Philip Vermoortel

De schrijver Multatuli

Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag 1995

Vormgeving omslag: Lizzy Loesberg
Zetwerk: Peter Verwey Grafische Produkties bv, Zwanenburg
Druk en afwerking: Ten Brink Meppel bv, Meppel
Illustraties (omslag en binnenwerk): Multatuli-Museum, Amsterdam

© Philip Vermoortel, Leuven 1995

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 12 08182 3

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Vermoortel, Philip

De schrijver Multatuli / Philip Vermoortel. -
Den Haag : Sdu Uitgeverij Koninginnegracht. - Ill.

ISBN 90-12-08182-3

NUGI 952/642

Trefw.: Multatuli / Nederlandse letterkunde ; geschiedenis ; 19e eeuw.

Inhoud

Ik geef wenken, geen regels 7

Alles is in alles 19

Och, al die lettertjes 39

Ik was 'n lam 59

Ik geef wenken, geen regels

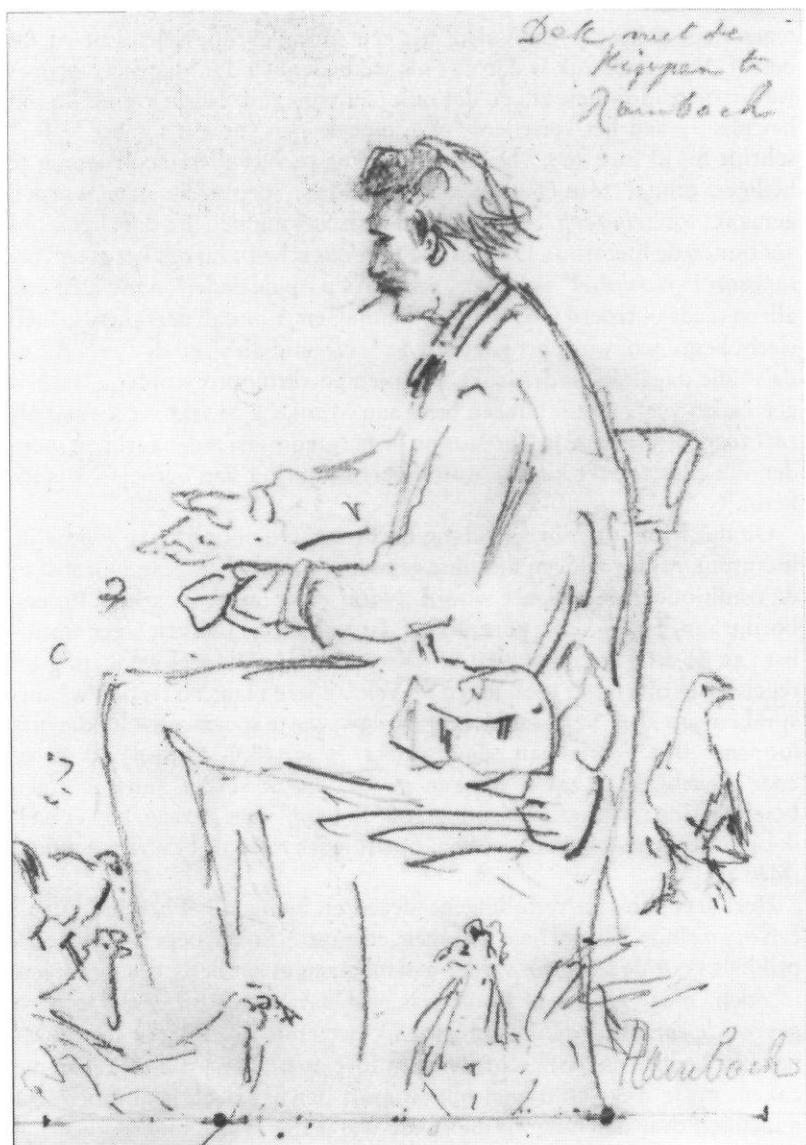
Om tot een juister begrip te komen van Multatuli's oeuvre, moeten we allereerst van *Max Havelaar* af. Natuurlijk is en blijft het een meesterwerk van de eerste rang en een boek dat, zoals Multatuli zelf aan zijn vrouw voorspeld had, "als een *donderslag* in het land [zou] vallen" en "de lezers [zou] aangrijpen zooals ze nooit aangegrepen [waren]". Het verstoorde definitief de gezapigheid van de 19de-eeuwse romanschrijverij, kwam ter sprake in de Tweede Kamer en joeg – naar het woord van Kamerlid Van Hoëvell – een "rilling" door het land. Het wees de Nederlanders op de onrechtvaardigheid van hun koloniaal beleid met een kracht en een nadrukkelijkheid waaraan ze nooit meer zouden kunnen voorbijzien. Daarbij betekende *Max Havelaar* het stormachtige debuut van Eduard Douwes Dekker: van de ene dag op de andere werd hij de beroemde en gevreesde *Multatuli*. Kortom, in heel de 19de eeuw heeft geen ander boek in Nederland een zo krachtig en dwingend effect gesorteerd als *Max Havelaar*. En goddank was het ook structureel, stilistisch en emotioneel zo sterk gebouwd, geschreven en doorvoeld, dat het als literair kunstwerk kon overleven.

Maar om dat alles gaat het hier niet. Wat ons interesseert, is dat zoveel mensen je ongelovig aanstaren als je ze vertelt dat Multatuli zeven delen van elk gemiddeld zevenhonderd bladzijden heeft bijgeschreven, daarnaast nog duizenden brieven, en dat *Max Havelaar* van dat alles amper vierhonderd pagina's beslaat. Aan het einde van *Max Havelaar* voorspelt hij nochtans dat dit boek "slechts een inleiding" is, en dat hij zal toenemen "in kracht en scherpte van wapenen, naarmate het nodig zal wezen..." "God geve dat het niet nodig zy!" roept hij uit, maar wij moeten God loven en prijzen dat het wel nodig is geweest, want daaraan danken wij de overige duizenden bladzijden van zijn hand.

Dat Multatuli na *Max Havelaar* toenam "in kracht en scherpte van wapenen" komt vooral doordat hij stilaan ging inzien dat er veel meer fout ging in de maatschappij dan alleen het koloniale beleid in Nederlands-Indië. "Na de Havelaargeschiedenis, myn punt van uitgang," aldus Multatuli in Idee 533, "zag ik weldra in, dat de grond dieper lag dan in de luiheid en gewetenloosheid van plichtvergeten gouverneurs-generaal. Achter zo'n ellendigen Van Twist zat een minister. Achter zo'n minister zat een Tweede Kamer, ja... zelfs 'n Eerste. [...] En achter die beide Kamers zit, staat, ligt – of kruipt, als ge wilt – het Volk, het Nederlandse Volk!" Zijn doel wordt voortaan: "te velde [trekken] tegen al wat op zedelyk, maatschappelyk en staatkundig gebied klein, gemeen, bekrompen of benauwd is." (Idee 403) We schrijven anno 1862. Twee jaar na *Max Havelaar* heeft zich in Multatuli een ontwikkeling voltrokken van beschermer van de Javaan tot aanklager van álle misstanden in de maatschappij: "De naam Insulinde representeert voortaan myn *algemeen* streven, als Nazareth het Christusidee", schrijft hij in september 1862 aan Mimi en als motto voor elk van zijn zeven bundels *Ideeën* kiest hij: "Een zaaier ging uit om te zaaien."

En Multatuli ontpopt zich inderdaad als een nieuwe Christus, een Antichrist, zo men wil, maar in elk geval een voorganger, profeet en martelaar die bij de jongere generatie buitengewoon veel invloed zou uitoefenen. Bij zijn dood, in 1887, verscheen in het *Handelsblad* een artikel waarin die invloed geschetst wordt: "De oudere lezers vonden in zijn Ideeën over 't algemeen een verderfelijke strekking. Zij lazen hem slecht en begrepen hem dientengevolge meestal verkeerd. Maar Multatuli werd schadeloos gesteld door het jonge geslacht. In de hoogste klassen van burgerschool en gymnasium begon men hem te lezen en vóór men een jaar student was dweepte men niet minder met zijne ideeën, dan met zijn eenigen stijl. [...] Daar is toen inderdaad menig hard woord gesproken tusschen vaders en zonen. En van menig komisch, maar ook van menig tragisch tafereel zouden wij hier kunnen verhalen. Doch hoe dit zij, zijn invloed was ontzaglijk groot." In 1881 getuigt H.J. Top over de werken van Multatuli: "Zij worden gelezen op zee, in de kajuit van den kapitein en in de hut van den stuurman. Studenten bespreken ze in hunne kamers." Garnt Stuiveling zal later schrijven "dat sommige assistenten-residenten [...] er zelfs om vroegen in Lebak te worden benoemd, omdat Multatuli dáár had gewoond..."

Zelfs de volgende generaties zijn door Multatuli's oeuvre zo sterk aangegrepen, dat zij het nodig achtten zijn verdediging op zich te nemen of



Tekening van Carel Vosmaer

tegen hem te keer te gaan alsof het een springlevende vriend of vijand betrof. Verwonderlijk is dat niet als we bedenken dat hij geen schrijver was in de traditionele zin en dat ook niet wou zijn. Nooit vertelt hij om het plezier van het vertellen. "Wie met de pen spreekt tot het Volk," schrijft hij in Idee 399, "heeft een roeping te vervullen, een roeping te heiliger, omdat ze niet als sommige andere roepingen, mag worden gemaakt tot 'n beroep." Zijn verhaal is slechts middel, het doel ligt altijd ver buiten de literatuur. Over *Max Havelaar* schrijft hij dat het geen "*literatuur verschijnsel*" is, maar "een beroep op de nederl: natie", en wie alleen maar ontroerd wordt door "Saïdjah en Adinda" heeft het verhaal slecht begrepen, want het gaat om de "*vele Saïdjah's*" en de "*vele Adinda's*" die dagelijks onderdrukt, bestolen en vermoord worden. "Ik *ben* geen schryver", zegt hij in een brief aan Mimi, "'t Maakt me kwaad als ze 't zeggen. Verbeeld je Christus na de bergrede: een redenaar! Een moeder, die gilde toen 'r kind te water viel, een gilster van beroep – 't is infaam."

Omdat Multatuli zoveel belang hechtte aan de boodschap *buiten* de literatuur, is hij vaak een moralist genoemd, maar hij is geen moralist in de traditionele zin van het woord. Nooit reikt hij de waarheid op een bordje aan. Hij is – hoe paradoxaal dat ook moge klinken – een moralist van de vrije gedachte, van de "Vrye Studie". "Ik geef wenken, geen regels", schrijft hij in Idee 46, en op vele andere plaatsen treffen we uitspraken aan als: "Ik bedank ervoor wegwijzer te spelen voor lui die niet loopen willen." (Brief van 15 augustus 1886 aan H.C. Muller.) "Ik *streef* naar waarheid. Ik zal u wenken geven, die ik verder aan uw eigen beschouwing overlaat." (Idee 452), of "Ik *bewys* niet gaarne. Liever wek ik op tot onderzoek en nadenken, opdat ieder zelve de bewyzen vinde." (Idee 454)

Heel veel van zijn vertellingen, ideeën en betogen hebben inderdaad een *open* einde. Overal liggen vragen, suggesties en oproepen verborgen, prikkels voor de lezer om verder te denken en in het beste geval ook iets te doen, maar zelden of nooit een pasklaar antwoord. Zelfs zijn zo gevreesde sarcasme diende uiteindelijk hetzelfde doel: "Spot met zogenaamd 'heilige' zaken," schrijft hij in Idee 395, "bewyst niets tegen die zaken, maar wekt de tragen op, en geeft den vreesachtigen moed: tot nadenken over de vraag: of die zaken wel heilig zyn."

Alles wat hem onder ogen kwam, heeft Multatuli op die manier in vraag gesteld, gedissecteed, bekritiseerd. Soms subtiel, soms grof, maar altijd geniaal meeslepend. En op de puinhopen van zijn onbarmhartig

sloopwerk moest een nieuwe en betere wereld worden gebouwd. De vraag was alleen: hoe?

Dat hij op die vraag nooit heeft geantwoord met een uitgewerkt systeem of een stelsel van praktische voorschriften, is hem tijdens zijn leven en lang daarna steeds weer kwalijk genomen. "Maar wat wil hij dan?", vraagt een anonieme recensent van *Minnebrieven* al in 1861. "Welk stelsel is hij dan toegedaan, wat verlangt hij dan voor het afkeurenswaardige in de plaats?" Van Vloten roept in *Onkruid onder de tarwe* – een vernietigende brochure uit 1875, waarin hij Dekkers privé-leven aan de kaak stelt – het volgende uit: "Men verlangde geen *ijdele woorden*, maar goeden, *doeltreffenden raad* van hem." Pastoor Jonckbloet slingert Multatuli in 1894 – dus zeven jaar na zijn dood – naar het hoofd: "Hadde Multatuli, in stede van de fiolen zijns toorns uit te storten op Duymaer van Twist; in stede van de knevelarijen, die in het Lebaksche plaats vonden, op bitteren toon te laken; de Nederlandsche natie verrast met den opzet van een fonkelnieuw, door hemzelfen uitgedacht regeeringssysteem, dat die knevelarijen der bevolking onmogelijk maakte voor de toekomst; dan ware op de *Havelaar* een merk gedrukt van eindeloos diepzinniger beteekenis dan hetgeen er thans op geprent staat." En nog in 1958 schrijft Gerard Brom misprijzend neer: "Boven woorden is de schrijver van *Ideeën* met al zijn plannen en beloften nooit uitgekomen."

Bepaald juist is dat laatste nu wel niet, want voor de zaak van de Javaan heeft Multatuli toch zijn Indische carrière op het spel gezet en gezworven en geleefd als een banneling, maar dit neemt niet weg dat hij inderdaad nooit een systeem heeft uitgewerkt of praktische oplossingen heeft voorgesteld. Ten dele uit onmacht. In een brief van 13 februari 1867 bekent hij: "Wanneer my de taak was opgedragen de evenredige belooning te regelen, zoodat ieder in de maatschappy zyn aandeel kreeg naar mate van de diensten die hy verrigte, zou ik zeer verlegen staan. Dit alleen weet ik dat thans velen te weinig krygen, en sommigen te veel. Maar herstel is moeielyker dan 't vinden van gebreken."

Ten dele uit onmacht dus, maar evenzeer uit overtuiging, want Multatuli had een ingeboren afkeer van stelsels en systemen. "Ik maak geen systemen", schrijft hij in een brief van 27 mei 1865. "Ik merk op, en tracht après coup uit te leggen." Sterker nog in *Minnebrieven* uit 1861: "Zodra ik een slecht mens word, ga ik aan 't systeemmaken."

Multatuli's systeemhaat heeft ongetwijfeld biografische wortels. De "zeemansachtige discipline" van zijn strenge en koele vader, de "spartaanse opvoeding", het doopsgezinde milieu waarvan hij zich later

alleen de "meniste [= doopsgezinde] vastheid" en de straffende en wrekende God zal herinneren, het ogenblik waarop zijn vader hem als vijftienjarige van de Latijnse school afhaalt wegens onvoldoende studiejijver en hem aan het werk zet bij de zieltogende importfirma Van de Velde... deze en vele andere gebeurtenissen hebben in het overgevoelige en hyperindividualistische gemoed van de jonge Eduard de haat gezaaid tegen alles wat naar onderdrukking en systeem rook. Zelfs zijn ontslag te Lebak is – zoals Du Perron zeer terecht opmerkt – niet alleen een afrekening geweest met de Nederlandse koloniale politiek, maar evenzeer met de verstikkende dorheid van het ambtenarenbestaan. In het autobiografisch geïnspireerde verhaal "Woutertje Pieterse" verneemt moeder Pieterse vol verbazing van dokter Holsma "dat men z'n kinderen niet als pakgoederen mag opstapelen in een bedstee. Dat er lucht, licht en beweging nodig is tot ontwikkeling van ziel en lichaam. Dat straffen niet te pas komt en meer wat juffrouw Pieterse nooit gehoord had..."

Maar Multatuli's systeemhaat herleiden tot een soort jeugdkwetsuur zou een wel heel naïeve simplificatie zijn van een veel complexere werkelijkheid. De romantische tijdgeest met de daarbijhorende drang naar onbegrensde vrijheid speelt evengoed een rol. "Ik ben zeer, zeer liberaal, ultra-liberaal," schrijft hij op 12 oktober 1867 aan Max Rooses, "en daarom ben ik een verklaarde tegenstander van wat men in Holland *de liberalen* noemt." Ook zijn al even romantisch getinte individualisme heeft zijn hekel aan systemen gevoed en vergroot: "Nooit zag ik een program waaraan ik my zou hebben kunnen aansluiten", schrijft hij in dezelfde brief. Sterker nog: "Ik kan met niemand meegaan, men had met my moeten meegaan." (Brief van 15 augustus 1886 aan H.C. Muller.)

Inderdaad: met hem meegaan. Maar dat betekent eigenlijk: zélf nadenken, ontdekken, onderzoeken, in vraag stellen en elke uitgestippelde weg al bij voorbaat afwijzen, want hoe zou men van een moralist van het vrije onderzoek een uitgetekend plan of een afgewerkt systeem kunnen verwachten? Elk *stelsel* is immers per definitie al in tegenspraak met "Vrye Studie". Dat gold bij Multatuli uiteraard niet op het politieke vlak alleen. Op filosofisch vlak, bij voorbeeld, had hij een hekel aan de "moderne wysgeren" – de Duitse vooral – die volgens hem de lezers alle lust tot onderzoek ontnamen door hun steevast een "kwasi-diepzinnig weefsel van frasen" voor te schotelen (Idee 774). Niet te verwonderen dat hij in *Minnebrieven* Voltaire in bescherming neemt, Voltaire, die in de ogen van de "Kantianen, Hegelianen, Spinozisten, Cartesianen en Leibnitzers" een "prul" is "omdat hy geen *stelsel* heeft saamge-

knoeid... wat hy toch met zyn vernuft heel goed had *kunnen* doen."

Maar de voornaamste oorzaak van Multatuli's systeemhaat is dat hij niet geloofde in een verbetering door verandering van systeem. Discussiëren over stelsels en systemen vond hij naast de kwestie, ja zelfs een gewiekste manier om de kern van de zaak te omzeilen. In *Max Havelaar* merken we al dat hij zich niet verzet tegen het bestaande systeem, maar tegen de manier waarop dat in de praktijk gerealiseerd werd. In zijn noten bij *Max Havelaar* komt hij daar herhaaldelijk op terug: "Ik blyf er by dat de oude bepalingen *wat de hoofdzaken aangaat* zo slecht niet waren. Maar men verkoos ze niet op te volgen. Dáár ligt de kwestie!" Of: "Wetten en bepalingen baten *niets*, zolang men de uitvoering daarvan, en het toezicht daarover, opdraagt aan schelmen." Belangrijker dan het ontwerpen van nieuwe wetten en stelsels, achtte Multatuli derhalve de strijd tegen "*misbruik*", tegen het "*verkrachten van de wet*", tegen het "*misdadig door de vingers zien*". (Brief van 21 juni 1867 aan Busken Huet)

Tegen misbruik, verkrachting, lauwheid, halfheid, tegen de "schelmen" vooral die dat alles oogluikend toelieten of bewust in de hand werkten, heeft Multatuli zijn leven lang zijn vernietigende pen gericht. Daaraan dankt hij zijn reputatie als "afbreker". Nog in 1909 acht Eerwaarde Heer J. van Hove het nodig om in zijn brochuurtje *Multatuli. De mensch, de denker, de schrijver. Eene schets* als volgt te waarschuwen:

Het zij voorop gezegd dat ik deze verhandeling niet schrijf om het lezen van Multatuli's werken te bevorderen. Wel integendeel: daar ik meen dat er in heel de Nederlandsche Letterkunde geen gevaarlijker schrijver bestaat, voor wat den godsdienst betreft niet alleen, maar ook alle goede beginselen. Multatuli is een afbreker, geen hervormer, en daarom is bij hem weinig of niets goeds te leeren. Een hervormer zet iets in de plaats van 't afgebrokene – en zoo kan hij doorgaans eenig nieuw licht aanbrengen – maar een afbreker als Multatuli misprijsst en verguist al wat ons heilig is, en in de plaats geeft hij ons niets dan zijn dweepzucht en spotlust.

Jammer dat Van Hove niet even heeft stilgestaan bij Idee 253: "Men meent dat ik 'opsta tegen *alles*'. Dat is de term. Och, als men wist hoeveel dingen ik voor heilig houd!" Want Multatuli was, ondanks al het sloopwerk dat hij heeft verricht, evenmin als Nietzsche een afbreker, een

negativist. Al te vaak vergeet men dat de kern van zijn optreden en schrijverschap geloof is in een betere toekomst, optimisme en idealisme. En daarbij waren minstens twee "dingen" hem "heilig": *waarheid* en *hart*. Het zijn woorden die honderden keren opduiken in zijn werk, vaak samen, en in verband met alles: kunst, opvoeding, politiek...

"Laat je hart [je] wetboek zyn", schrijft hij aan Mimi op 4 juni 1863, "'t Zyn gekken of bedriegers die beter wetboek aanpryzen." Meer hart zou leiden tot betere mensen, tot betere schrijvers ook, tot betere politici. Meer hart zou godsdienst en moraal overbodig maken, want het hart staat hoger dan regels en wetten. "Er is geen katechismus nodig", luidt het in een noot bij *Brief aan Ds W. Francken Az.*, "wanneer de harten slechts niet verdraaid zijn."

Maar naast meer hart was er ook meer waarheid nodig, want de ziekte die de maatschappij ondermijnde was: leugen. Aan de strijd tegen de leugen in de maatschappij zijn de polemische brochures *Over Vryen Arbeid* gewijd. Ook de literatuur was "verleugend". In *Max Havelaar* al, gaat Multatuli via spreekbuis Droogstoppel vernietigend tekeer tegen leugens op het toneel, in poëzie en literatuur. Leugen was ook de hoofdzak van de misstanden in Nederlands-Indië: de oversten en het moederland werden met valse berichten zoet gehouden. Leugen was er in de opvoeding, het onderwijs, in het geloof bovenal...

Ziedaar het programma van Multatuli, ziedaar zijn 'systeem'. "Ik zal trachten naar *waarheid*", schrijft hij in de aankondiging van zijn *Ideeen*, en samen met dit leidmotief weerklinkt doorheen zijn oeuvre nog een ander: "Meent ge, dat [...] beroeps-artisten u zullen leveren met hun kunst – och arm! – *wat ik [...] leverde met myn hart?*" In die paradoxaal combinatie van hart en waarheid, gevoel en rede, heeft Multatuli zijn romantische temperament proberen te verenigen met zijn 18de-eeuwse, verlichte manier van denken en redeneren. Daaraan danken wij het heldere én bezielde van zijn stijl en betoogtrant. Waarheid en hart, zij vormen zijn 'systeem' en een ander heeft hij niet.

Het systeem van een idealist, zegden we. Een té idealistisch systeem ongetwijfeld, want het kon per definitie nooit af, uitgevoerd of verwezenlijkt heten, en het eiste zonder ophouden bovenmenselijk veel van wie zich ervoor engageerde. Daardoor alleen al moest het voortdurend tot spanningen en breuken leiden met de weinigen die bereid waren "met hem mee te gaan". Wie niet onvoorwaardelijk bleef streven naar waarheid, viel bij Multatuli in ongenade. Net zo goed als wie zich farizeïsch aan de letter van de wet hield in plaats van te rade te gaan bij het wet-

boek van zijn hart. Daardoor voelde Multatuli zich ook nooit thuis in een bestaande politieke partij. Na de publikatie van *Max Havelaar*, bij voorbeeld, meenden de conservatieven, die aan het bewind waren, dat hij hun koloniaal systeem de grond in wou boren, terwijl de liberalen, in de oppositie, dachten dat hij aan hun kant stond. De conservatieven waren voorstander van het zogenaamde cultuurstelsel, de liberalen hielden het bij de "Vrije Arbeid". Multatuli noemde het eerste smalend uitsluiting van de Javaan onder staatstoezicht, het tweede onder privé-toezicht. En al bij al voelde hij nog meer voor het eerste dan voor het tweede. Maar daar lag de kwestie niet. Hij moest een partij vinden die *niet* dacht in termen van stelsels, systemen en voorschriften, maar in termen van waarheid en hart.

In de euforie van het *Havelaarsucces* heeft hij gemeend dat het kon: de "derde party"! "Op dan!" klinkt het aan het slot van zijn eerste brochure *Over Vryen Arbeid in Nederlands-Indië*, "Ten stryde tegen de leugen! Op, ten stryde! Op, ter overwinning! Op, tot het byeenroepen, tot het ordenen, tot het wapenen van de DERDE PARTY." In oktober 1860, enkele maanden na het verschijnen van *Max Havelaar*, stelt hij zich kandidaat in het kiesdistrict Tiel. In de verkiezingsbrochure lezen we: "Ik geloof dat er een man nodig is [...] die het *goede* voorstaat door het streven naar *waarheid*; iemand, die, gebonden noch door systeembanden, noch door mensenvrees, noch door zucht om ministers te believen, *durft* en *kan* aantonen hoe diep de wonde is, die er kankert aan ons Staatsbestuur; iemand eindelyk, die *ondervinding* heeft, *bekwaamheid*, *moed*, en *dit* vooral, een man, die een *hart* bezit!..." Op 16 oktober 1860 behaalt hij 9 van de 945 stemmen, en in Leeuwarden 10 van de 1656... In 1865 zal hij bitter neerschrijven: "nadat myn onbruikbaarheid als Christen even duidelyk geconstateerd was, als de onmogelykheid om my te maken tot cultuurstelselaar, vry-arbeider, behouder of liberaal, scholden ze my uit."

Men kan opwerpen dat Multatuli al te koppig heeft vastgehouden aan een al te idealistisch en onpraktisch 'systeem' van hart en waarheid. Die koppigheid heeft ervoor gezorgd dat hij er nooit in geslaagd is een min of meer georganiseerde groep mensen achter zijn ideeën te scharen. Diezelfde koppigheid heeft hem veel schade en armoede berokkend, en voor veel eenzaamheid en teleurstelling gezorgd. Maar anderzijds is hij ook daardoor geloofwaardig en overtuigend gebleven tot op de dag van vandaag. Want zijn afkeer van alle verroeste stelsels, zijn radicale weigering om zich te laten compromitteren en de offers die hij voor dat alles heeft gebracht, zij vormen de blijvende legitimatie van zijn optreden als voor-

ganger, schrijver en moralist. In die zin alleen al is hij metterdaad verwant aan die andere onsterfelijke moralist die liever de kruisdood stierf dan een duimbreed toe te geven, en met wie hij zich zo graag vergeleek. Maar ook in hun systeemloosheid zijn ze verwant, want net zoals men aan Multatuli vroeg wat men in de praktijk met zijn wenken moest aanvangen, zo stelde hij aan Jezus de vraag hoe men een maatschappij kon besturen met diens al even onpraktische 'systeem' van liefde en vergiffenis: "Rabbi, wat is des Keizers? Of: wie zal rechtspreken, indien alleen de onzondige daartoe bevoegd is?" (*Millioenenstudiën*)

Aan beider systeemloosheid en gebrek aan concrete praktische richtlijnen danken we tevens de dynamiek en de blijvende inspirerende kracht van hun woorden: zij geven wenken, geen regels. Wie van *zijn* persoonlijk antwoord een systeem maakt waaraan *allen* zich dienen te onderwerpen, doodt alle dynamiek en pleegt dus per definitie verraad tegen diegene naar wie hij zijn systeem heeft genoemd. Verraad pleegden daarom allen die de wenken van Jezus verkrachtten tot een geloofssysteem, allen die in hun systeem de alleenzaligmakende realisatie van Multatuli's wenken zagen: de zogenaamde vrijdenkers, de socialisten, de marxisten, de anarchisten en, na zijn dood, de fascistten...

Hij heeft er zich nog tegen verzet waar hij kon. Aan H.C. Muller schreef hij op 8 januari 1884:

Karl Marx! Herhaaldelyk ben ik begonnen z'n werken te lezen. De man schryft slecht, doch juist slecht op 'n manier die sommigen doet denken dat-i flink op de hoogte is. Hy doet [...] in frazen. En ter-deeg! "Het kapitaal, myne heeren..." Ei! Ik begryp zelfs dat "*het*" niet. En om dat kapitaal te bestryden, "*het*" kapitaal, moeten de werklui zich vereenigen, geld by eenbrengen, en dus... kapitaal vormen!

In een brief van 15 augustus 1886 aan diezelfde Muller:

Neen, socialist ben ik niet! Ik kan 't program van die party niet onderschryven, en dat is jammer voor my misschien, voor hen iets zekerder. [...] Niet alleen dat ik niet socialist ben, ik ben anti-socialist. De socialisten willen den 'Staat' almachtig maken, ik dring aan op de meest mogelyke inkrimping der bemoeienis van 't noodzakelyk kwaad dat men 'Regeering' noemt. Zy houden zich voortdurend bezig met het voorslaan en doordryven van nieuwe wetten, ik

beweer dat men zich hoofdzakelyk moest bezighouden met afschaffing van wetten. Zy blyken te smachten naar verzwareing van juk, ik eisch, binnen de grens van 't mogelyke: vryheid.

Op 12 november 1886, drie maanden voor zijn dood, liet hij in verschillende dagbladen de volgende advertentie plaatsen:

Om misverstanden uit de weg te ruimen, verklaar ik dat de meningen der sociaal-democraten over de middelen ter verbetering van de treurige toestand, waarin 'n zeer groot gedeelte der bevolking van Europa verkeert, mij voorkomen in hoofdzaak onjuist te zijn.

Tegen de fascistten heeft hij niet meer kunnen reageren. Maar zelfs al had hij het gekund, het zou even weinig hebben gebaat als wanneer Jezus nog had kunnen protesteren tegen de brandstapels die in zijn naam werden opgericht, tegen de volkerenmoorden onder het motto "Gott mit uns", tegen het nieuwe Farizeeëndom dat in praalzieke kerken tot stand werd gebracht...

Alleen diegene pleegt geen verraad, die blijvend op zoek is, alles steeds weer in vraag stelt en zijn antwoorden nooit afdoend genoeg vindt om er een systeem op te bouwen. En omdat er altijd weer mensen zullen zijn die op zoek gaan naar meer waarheid en meer hart, zal Multatuli altijd weer actueel zijn. Hij kan daarbij slechts wenken geven, de regels zoeken ieder voor zich.

Alles is in alles

Als we mogen geloven wat pastoor Jonckbloet in zijn Multatuliboek schrijft, heeft Multatuli vooral onder de onderwijzers reisbereide pelgrims gevonden. Jonckbloet verbaast zich daarover en dat is vreemd, want Multatuli heeft talrijke *Ideeën* aan onderwijs en opvoeding gewijd. Naast vele verspreide beschouwingen, de helft van de derde bundel *Ideeën*. En wat meer is, hij heeft de onderwijzers herhaaldelijk in bescherming genomen. De onderwijzer "is artist", betoogt hij in Idee 830, "of behoort dat te zyn. Zyn vak behoort tot de humaniora. Zyn beroep is of moet wezen: *humaniserend*. Welnu, men onthumanisere dan hemzelf niet." Men "onthumaniseerde" hem volgens Multatuli door te veel leerlingen in één klas bijeen te stoppen: "t Gemartel van den man die z'n leven doorbrengt in een wespennest", heet het in Idee 381 en in Idee 828: "Met den besten wil reiken de krachten van één persoon niet toe, om te voldoen aan 't geestelyk opzuigings-vermogen van dertig, veertig kinderen." Men "onthumaniseerde" de onderwijzer ook door hem veel te weinig te betalen: "Het beroep van schoolmeester is [...] niet gemakkelijk, en ik heb nooit begrepen waarom 't zo karig wordt bezoldigd." (Idee 378) Dat dat inderdaad zo was, heeft Multatuli met harde cijfers bewezen door in Idee 829 het *honger*inkomen te publiceren van een... *hoofd*onderwijzer! "Ik vraag alzo, niet of de onderwyzer een aangenaam leven heeft," besluit hij in Idee 830, "maar of 't leven dat hy leidt hem in staat stelt het *goede* onderwijs te geven waaraan wy behoefte hebben?" "Onthumaniserend" was ten slotte dat onderwijzers nergens te weten konden komen wat er nu eigenlijk van hen verwacht werd: "Wat wachten wy van 't onderwijs? Welke instructies geven wy den schoolmeester? De man moet toch weten waaraan hy zich te houden heeft?" (Idee 838) Niet te verwonderen dat veel onderwijzers Multatuli's talrijke wenken gretig

lazen en er zich graag door lieten inspireren.

Een van die wenken vinden we in Idee 384, waar Woutertje Pieterse zich afvraagt: "Hoe is toch de eerste school begonnen? Wat was er 't eerst... 'n school of 'n meester? Maar die meester moet toch op school geweest zyn... en die eerste school moet toch 'n meester gehad hebben..." Zijn scholen onnatuurlijke en verderfelijke instellingen die we maar liefst moesten afschaffen of behoort onderwijs integendeel zo wezenlijk tot de mens, dat scholen – in de ruimste zin van het woord – er altijd geweest zijn en altijd zullen blijven bestaan? Hoe we er ook over denken, de cruciale vraag blijft of wij, die van onze scholen *instellingen* hebben gemaakt waar we kinderen – vaak tegen hun zin – zoveel uur per dag laten 'onderwijzen', het werkelijke doel niet voorbijzien en "hoofzaak maken van 't middel." (Idee 136) Misschien vergeten wij te gemakkelijk (en de onderwijzers ook) dat een school kadert in een veel *ruimer* geheel van vorming en opvoeding en daarbinnen slechts één van de middelen is. "De roeping van de mens is *mens* te zyn", schrijft Multatuli in Idee 136, en de middelen die "daarheen moeten leiden: opvoeding, onderwijs, beroepskeuze, zedeleer, wetgeving, godsdienst."

Een van de middelen dus, maar een zeer bevoorrecht middel, want de onderwijzers zijn de "mensmakers" bij uitstek. Zij hebben – hoe zou het anders kunnen! – als eerste taak de "*Vrye Studie*" of, wat op hetzelfde neerkomt, het "denkvermogen" van hun leerlingen te bevorderen, en dat deden de onderwijzers uit Multatuli's tijd nu net niet: "Op de scholen worden by voorkeur dingen onderwezen die de taak der onderwyzers bepalen tot het 'overhoren' van lessen, of 't keuren van 'schriften'", klaagt Multatuli in Idee 511. In plaats van "denkbeelden" krijgen de leerlingen feiten opgediend, en ze worden beoordeeld naar de mate waarin ze die weten te reproduceren (Idee 562). De leerling die het waagt zijn "*Vrye Studie*" om te zetten in kritische vragen, wordt met allerlei middelen tot zwijgen gebracht: hij wordt gestraft of krijgt "*mauvaises marques*", zijn vragen worden als impudent of heiligschennend afgedaan of zijn niet "aan de orde" (Ideeën 562-564 en 872). Bovendien wordt alleen in theorie verwacht dat het onderwijs de leerling zou "humaniseren", in de praktijk bekommert niemand zich om instructies daaromtrent, maar eist iedereen "afgerichtheid tot zeker beroep" (Idee 837). De zeldzame idealistische onderwijzer die daaraan iets zou willen veranderen, zou het niet eens kunnen, want hij "moet leveren wat de ouders van hem verlangen. En deze op hun beurt voelen zich beheerst door de ware of vermeende behoeften van onze Maatschappy." (Idee 876)

En wat houdt een leerling aan al dat schoollopen over? Bitter weinig. Zijn feitenkennis vervaagt in minder tijd dan hij nodig had om haar te verwerven (Ideeën 451 en 559). De "afgerichtheid tot zeker beroep" is al evenzeer een illusie: "De kennis waarmee men ons op school toerustte, is gewoonlyk onbruikbaar", stelt Multatuli in Idee 871 vast, en in Idee 877 gaat hij daarop door: "Het allereerste waaraan de jongeling die de wereld intreedt, behoefte heeft – nadat men twaalf, veertien jaar besteedde om hem voor die wereld geschikt te maken – is... ontbolstering. Wel 'n bewys dat de voorbereiding allergebrekigst was! Wat naar de school riekt, is in 't werkelyk leven onbruikbaar." Maar het ergste is dat de leerling aan zijn verblijf een maagkwaal overhoudt: "atonie", dit is verlamming der organen: "de maag kan de stenen niet [...] verteren waarmee men haar opvult." (Idee 845)

Wie twijfelt aan de actualiteit van deze bedenkingen, moet maar eens nagaan hoeveel kans op slagen hij zou hebben wanneer hij zijn vroegere examens zou overdoen. Hij moet verder maar eens de klachten beluisteren van afgestudeerden over de praktische onbruikbaarheid van al hun geleerdheid. En hij hoeft slechts aan *Max Havelaar* te denken om onmiddellijk weer te voelen hoe dat boek hem als een onverteerbare steen op de maag is blijven liggen. Niet ten onrechte schrijft Multatuli in Idee 838 heel laconiek: "Het instampen van een beetje *weten* werkt schadelijk. Om 't weten niet, en om 't beetje niet, maar om 't stampen." Of, toepasselijker in deze context: "Wie 'n schryver volslagen wil uitroeien in de *harten* der mensen, dringe hem op aan 't *geheugen* van den knaap." (Idee 866)

Natuurlijk ziet Multatuli ook wel in dat *weten* "een vereiste" is om tot denken te komen en dat men zonder bouwstoffen niet kan bouwen (Idee 839). Maar de vraag is of het goed is die bouwstoffen op te dringen op een ogenblik dat de leerling niet de minste lust voelt om er iets mee te bouwen. In Idee 840 schildert hij op een sublieme manier wat er tijdens de les antieke geschiedenis door het hoofd gaat van een jongetje dat geheel en al oog en oor is voor de slingerbeweging van de pendule aan de muur, het enige wat hem op dat ogenblik interesseert. In onderwijzerstaal heet dat verschijnsel "verstrooidheid", waarbij Multatuli opmerkt: "'Het mannetje is *disträit* en speels, zegt de onderwyzer, er komt niets van hem terecht'. Maar tevens stemt hy toe dat alle mannetjes van die leeftyd speels en *disträit* zyn. Vrage: wat komt er alzo terecht van allen?" (Idee 864) Zou die "verstrooidheid" niet evengoed een teken kunnen zijn van wat dat mannetje op dat ogenblik wél interesseert? En

vormt de bestraffing daarvan geen "aanranding der Natuur"? Want die natuur heeft ervoor gezorgd dat er "een noodzakelyke evenredigheid [bestaat] tussen waarnemingsvermogen en denkkraft" (Idee 840) en die kan niet bewaard blijven "als we 't kind zaken opdringen die hem geen belang inboezemen." (Idee 841) Korter gezegd: "Wat dor is deugt niet." (Idee 843)

Het is vanuit die natuurlijke "evenredigheid" dat Woutertje Pieterse, tot ontsteltenis van meester Pennewip, een Roverslied schrijft in plaats van het opgelegde vers op de Deugd, want hij vindt dat onderwerp "zo droog, zo uitgeput, zo vervelend" en schrijft liever over de roverswereld uit de roman *Glorioso*, die hij zopas verslonden heeft. Het is vanuit diezelfde "evenredigheid" dat Willem Elsschot zoveel jaren later in zijn inleiding op *Kaas* een vurig pleidooi houdt om leerlingen opstellen te laten schrijven over wat hen op dat ogenblik interesseert, een inleiding die om begrijpelijke redenen in de meeste schooledities ontbreekt. Maar laat de leerling er niet enkel opstellen over schrijven. Laat hem ook datgene *bestuderen* waar hij op dat ogenblik belangstelling voor heeft, ook al is dat het slingeren van een pendule, en laat hem vooral zelf onderzoeken, bevragen ontdekken, want "het aanmoedigen van [...] 't vragen om opheldering, en vooral van 't zelf zoeken ener oplossing, [zal een] weldadigen invloed op den kleinen denker uitoefenen." (Idee 865) Op die manier wordt leren een genot in plaats van een last. Bovendien is zelf-gevonden kennis de enige die beklijft en daarom is het leren-denken en leren-onderzoeken ("Vrye Studie"!) oneindig veel belangrijker dan een grote feitenkennis op zich: "Kennis is weliswaar op zichzelf een bezitting, maar het denkvermogen levert de middelen om tot dat bezit te geraken, en staat dus tot het eerste als een boomgaard tot ooft." (Idee 838)

Het zal vanuit het voorgaande meer dan duidelijk zijn waarom Multatuli de waarde van schoolgaan vergelijkt met een "geringe som zilverlingen, waarvoor het genot en de nuttigheid van 't onafhankelyk waarnemen werd ontfutseld aan ons jong gemoed" (Idee 867) en waarom hij met zoveel aandrang van de onderwijzer vordert dat hij dan op zijn minst de "oefening in 't denken, die zich even natuurlyk vanzelf openbaart als 't ademen, niet *tegenwerke*." "Wat en hoeveel men op de school leert", zo gaat hij verder, "zou er minder toe doen, indien wy slechts het leren niet *afleerden*." (Idee 838)

Dit punt is voor Multatuli des te crucialer omdat het verstrekkende gevolgen heeft. De feiten vergeet men vlug, de straffen worden op late-

re leeftijd vaak leuke anekdotes, maar wie eenmaal het leren heeft afgeleerd, maakt niet-denken tot een gewoonte. In die beknotting van het vrije, kritische, zelfstandige denken op school ligt dan weer "den grond tot den vervloekten afkeer van geestelyke inspanning, tot de roestige luiheid die onze Maatschappij kenmerkt." (Idee 864) En uit die luiheid vloeiden volgens Multatuli onder meer voort: de achterstand van Nederland op literair en cultureel gebied, het gebrek aan initiatief waaraan zovele 19de-eeuwse ondernemingen ten onder zouden gaan, de leugens die voor waar genomen werden en die op hun beurt weer misbruik en corruptie in het leven hielden, in één woord: de droogstoppeligheid, die Multatuli in zijn brochure *Over Vryen Arbeid in Nederlands-Indië* deed uitroepen: "O God, o god, is 't genoeg Nederlanders? My is 't te veel. Had ik niet recht, Hamlets uitroep te kiezen tot motto dezer brochure? Waarlyk: THERE IS SOMETHING ROTTEN IN THE STATE!."

Maar niet enkel het onderwijs is verantwoordelijk voor die "roestige luiheid". Straffen en zwijgplicht gelden thuis al als regel, lang voor het kind zijn eerste stappen in de school heeft gezet. "Zoet-zyn" heet het zwijgen thuis, en vele ouders noemen hun kind "braaf" (een woord waaraan Multatuli een hekel had) naar de mate waarin het zijn mond houdt (Idee 558). Overigens liep Multatuli niet hoog met de manier waarop de meeste ouders hun kinderen opvoed(d)en. Aan het thema "wat beweegt zoveel ouders om kinderen te houden" heeft hij talrijke betogen, vergelijkingen en aforismen gewijd. Bij voorbeeld Idee 213:

't Is zonderling dat zoveel mensen zich verstouten kinderen te hebben.

In Artis ken ik een oppasser die weet om te gaan met de tygers. Een ander is geschikt voor de vogels. Ook de kunstmatige visteelt heeft z'n specialiteiten.

Maar kinderen houdt ieder.

Tal van grieven had hij tegen de manier waarop men kinderen "hield", of beter: tegen de wijze waarop ouders hun kinderen het vrije denken onmogelijk maakten. Een van die grieven betrof de "vooroordeelcultuur": "Men dringt het kind allerlei leugens op, die niet zozeer op zichzelf schadelijk zyn [...] maar hierom zo nadelig werken, wyl de kleine mens gewoon raakt, in plaats van de vraag: wat is waarheid? zich telkens deze andere vraag voor te leggen: wat zegt hierover baker zó of zó? Hoe oordeelt de heilige die en die? Hoe luidt de jurisprudentie van den

hove?" Dergelijke vooroordelen of – wat uiteindelijk op hetzelfde neer komt – "beroepen op de autoriteit van anderen", veroorzaken op hun beurt weer een andere "maagziekte": "de [maag] moet zich vergenoe-gen met nagmaakte spys, en raakt zodoende onbekwaam tot het ver-teren van gezonde kost." (Idee 559) Wie wil nagaan welke nefaste gevol-gen, bij- en nevenwerkingen die ziekte kan hebben, leze "Barbertje moet hangen", het motto van *Max Havelaar*.

Begrijpelijk dat Multatuli het uitroeien van vooroordelen als een van zijn belangrijkste doelstellingen beschouwde, en in zijn *Minnebrieven* heel consequent systeemhaterig uitriep: "Het uitroeien van één voor-oordeel is meer waard dan 't bedenken van tien nieuwe stelsels." Zijn hele oeuvre door heeft hij allerlei vooroordelen blootgelegd. Maar aan één vooroordeel had hij een bijzondere hekel: de "beloonde deugd als prikkel ten goede." Geschiedenissen van "braaf Jantjen en beleefd Piet-jen", die voor al die beleefdheid op 't einde van de geschiedenis steevast beloond worden, waren in Multatuli's tijd ongeveer de enige vorm van pedagogisch onderricht. De meeste van die moraliserende vertellingen kregen de leerlingen ingelepeld in de vorm van bakerrijmen en kinder-verzen die tegenwoordig niemand nog leest, maar die in de 19de eeuw – en zelfs tot ver in onze eeuw – een enorme invloed hebben uitgeoefend. Zelfs wie het nooit gelezen heeft, kent ongetwijfeld de beginregels van het brave-Jantjesversje bij uitstek: "Jantje zag eens pruimen hangen..." Het is een versje van de destijds razend populaire kinderdichter Hiëro-nymus van Alphen, en het spreekt vanzelf dat Multatuli een even onuit-roeibare hekel had aan hem als aan de hele beloon-theorie. Weinig ver-wonderlijk dus dat hij het pruimenversje als uitgangspunt nam voor zijn betoog over "de onzedelykheid van de beloon-theorie in de opvoeding" (Ideeën 824-827). Willen we weten waarom hij die theorie "onzedelyk" vond – en ruimer: wat hij onder onzedelijk verstond – dan hoeven we slechts terug te gaan tot de dingen die hem "heilig" waren, *waarheid* en *hart*: wat *onwaar* is en *harteloos*, is onzedelijk.

Dat de beloon-theorie onwaar was, wist Multatuli uit bittere onder-vinding. Had hij te Lebak immers niet uiterst deugdzaam en zeer zede-lijk gehandeld naar de eed die hij als ambtenaar had afgelegd? Had hij niet heel consequent de Javaan beschermd tegen knevelarij en uitbui-ting? En waar was het loon gebleven dat Van Alphen in zijn versjes zo gul beloofde? Was niet integendeel de schelm Duymaer van Twist beloond met een weelderig pensioen? Dat ondeugd gestraft wordt, bleek al evenmin waar. Dat zat Multatuli zo hoog dat hij zelfs de moeite nam

om in Idee 827 een parodie op "Jantje zag eens..." te schrijven:

Jantjen [had] een neefje [...] die zo slecht was als de ander braaf. De boze neef werd uitgezonden om perziken te halen, snoepte daarvan, en... werd in z'n lip gebeten door 'n wesp die zich in den perzik verscholen had, waarschyntlyk om op 't juiste ogenblik heel godsbesturig op te treden als wreker van de geschonden deugdzaamheid. Pietjes lip zwol op. Pyn, berisping en straf bleven niet uit. Hy beloofde aan z'n papa beterschap, en aan zichzelf: nooit weer perziken te stelen voor-i eerst onderzocht had of er een wesp in zat.

De moraal van m'n vertelling?

Wel, die is immoreel. Meer weet ik er niet van. En van Jantjes deugd of de godvrezendheid onzer gelovers ook niet.

De beloon-theorie was volgens Multatuli ook fundamenteel harteloos, omdat ze alle goedheid tot een speculatie op beloning maakt. Over het versregeltje waarin "braaf Jantjen" ten slotte beloond wordt met een "handvol pruimen", schrijft hij: "Ik erken dat er ditmaal konsekwentie ligt in 't schenken van een 'handvol pruimen' aan 't jongetje dat de vyf, zes pruimpjes met rust liet, die men aan den volgeladen boom niet missen zou. Zeker! Zo'n cadeau is gepast voor den knaap die later met 'n hoed vol zaligheid in galop zal wegelopen na 'n deugdzaam leven. Zó leert de kerk, zó leert Van Alphen." (Idee 824)

Het zal de lezer opgevallen zijn dat Multatuli zowel vanuit de onwaarheid als vanuit de harteloosheid van de beloon-theorie bij het geloof terechtkomt. Speculatie en leugen beperkten zich volgens hem inderdaad niet tot pruimen-stelende Jantjes, maar zaten overal vertakt in de maatschappij, en die vertakking wortelde in het geloof: voor een "beetje deugd", schrijft hij smalend, krijgt de "deugdzame" eeuwige zaligheid beloofd. In 1861 al, had hij diezelfde gedachte uitgedrukt in het aangrijpende *Gebed van den omwetende*, waaruit ik enkele verzen licht:

Wie 't goede doet

Opdat een God hem lonen zou, maakt juist dáárdoor

Het goede tot iets kwaads, tot handel... En wie boosheid vliedt

Uit vrees voor de ongenade van dien God, is... laf!

"Als ik God was," schrijft hij tot besluit van Idee 826, "zou ik 'n hekel

hebben aan de vromen, en nooit iemand zalig maken die met 'n beetje deugd en veel sollicitatie daarnaar gedongen had."

En er was nog een zeer bijzondere reden waarom Multatuli zo'n hekel had aan de beloon-theorie. Zij stelt deugdzaamheid gelijk aan onthouding: omdat Jantje het pruimen-stelen *nalaat*, wordt hij beloond. "'t Is lasteren van de deugd, haar by *uitsluiting* te zoeken in 't vermyden van zulke mis... greepjes", roept Multatuli in Idee 1141 uit. "De ware zedelykheid is *werkend*, niet lydend. Deugd is: *geluk geven*, en geven is 'n handeling." (Idee 451) Aan die vorm van deugdzaamheid heeft hij zijn enige publikatie vóór Max Havelaar gewijd onder de veelbetekende titel *Geloofsbelijdenis*. Niet in het overtreden van verboden ligt de ondeugd, niet in het speculerend naleven van geboden ligt de deugd: "Er is maar één slechtheid, één misdaad, één zonde: *gebrek aan hart*." (Idee 450) Of nog: "Wie is onbeschaamd genoeg om te beweren dat-i niet van myn 'geloof' is, als ik zeg dat 'k myn God vind in het goede?" (Idee 277)

De vooroordeelcultuur, de leugenachtigheid van de opvoeding, de deugdzaamheid der onthouding, ze kwamen het sterkst tot uiting op het domein van het geslachtsleven, waarover Multatuli een voor zijn tijd gewaagde en bevrijdende taal heeft gesproken. Dat men het zich-onthouden-van-gemeenschap in religieuze kringen als een deugd beschouwde, heeft hij nooit kunnen begrijpen. Zoiets vond hij *onnatuurlijk* en zeer *onzedelijk*, en "*physische* maagdelijkheid" leek hem een wel zeer "armzalig criterium" om zedelijkheid of "onschuld" zoals dat toen heette, te taxeren (Idee 1067). Maar belangrijker is zijn kritiek op wat we *psychische* maagdelijkheid kunnen noemen: het onthouden van informatie over voortplanting, geboorte en seksleven aan kinderen. "Waarom zou 'n meisje niet mogen weten wat het huwelyk is?" vraagt hij zich in Idee 1067 af. "Mag men haar onwetend laten? In naam der *zedelykheid* zeg ik op die laatste vraag: neen! [...] Een der eerste vragen van 't kind is: vanwaar ben ik gekomen? En juist op deze vraag krijgt het geen antwoord, of men scheept het af met onwaarheid." Ook hier dus beknutting van de "Vrye Studie", ook hier harteloze zwijgplicht of leugenachtige antwoorden, ook hier, ten slotte, die schijnfatsoenlijke 'braafheid' die Multatuli zijn leven lang genadeloos ontmaskerd heeft.

Schijnfatsoenlijke braafheid inderdaad, want Multatuli zag heel scherp in dat de 'kuise' onwetendheid waarin het kind gelaten werd, finaal tot zeer *onkuise* onfatsoenlijkheid moest leiden: "*Onkuis* noem ik de door onwetendheid gescherpte prikkel tot weten. De natuur laat zich niet terugdringen." (Idee 1067) Hoe diep hij hier tot de kern van de zaak

doorgedrongen is, moge blijken uit de volgende woorden van Sigmund Freud uit 1906: "Ich erinnere mich aber, dass ich in den Familienbriefen des grossen Denkers und Menschenfreundes Multatuli einige Zeilen gefunden habe, die als Antwort bloss genügen können: 'Over het geheel worden sommige zaken, naar mijn gevoelen, te zeer omsluijerd. Men doet wél de verbeelding der kinderen rein te houden maar die reinheid wordt niet bewaard door onwetendheid. Ik geloof eerder dat het bedekken van iets, den knaap en het meisje te meer naar de waarheid doen gissen. Men spoort uit nieuwsgierigheid zaken na, die ons zonder moeite medegedeeld zijnde, weinig of geen belang zouden inboezemen. Ware die onwetendheid nog te bewaren, dan had ik er vrede mede maar dat kan niet; het kind komt in aanraking met andere kinderen, het krijgt boeken in handen, die het tot nadenken brengen; juist de geheimzinnigheid, waarmede het toch begrepene, door de ouders is behandeld, verhoogt het verlangen meer te weten; dat verlangen, slechts gedeeltelijk bevredigd, slechts ter sluik voldaan, verhit het hart en bederft de verbeelding, het kind zondigt reeds en de ouders meenen nog dat het niet weet wat zonde is!' – Ich weiss nicht was man hierüber noch Besseres sagen könnte..."¹

En ook hier weer ging Multatuli niet zozeer tekeer tegen de zaak omwille van die zaak op zich, maar omwille van de noodlottige gevolgen. Bij voorbeeld het gemiddelde peil van "jongelui's-gesprekken, praatjes die alle aantrekkelijkheid zouden missen, wanneer de behandelde onderwerpen niet op den index van fatsoenlyke gezelschappen waren geplaatst." (Idee 1072) Bij voorbeeld die "fatsoenlyke gezelschappen" zélf: "Men leze de vuile 'bruiloftsverzen' en 'huwelykszangen' van onze voorvaderen [...] en lette op 't kwajongensachtige waarin de godvruchtige deftigheid van die mannen by zulke gelegenheden uitspatte. En op de geestigheid! De ganse zaak kwam altyd neer op 't niet-noemend aanduiden van geslachtsdrift, teeldelen en byslaap [...]. De triomf der dichters van die soort bestond in de verlegenheid der bruid, een verlegenheid die natuurlyk van 't zelfde allooi was als de geestigheid die ze heette te veroorzaken. En dit waren dezelfde mensen wier gevoel van decencie verbood, met kinderen over geslachtsdrift te spreken!" (Idee 1072) En dit alles bleef niet beperkt tot gelegenhedsversjes, integendeel:

¹ Sigmund Freud, *Zur sexuellen Aufklärung der Kinder*, p. 114. Zie ook *Over Multatuli*, nr. 2, p. 27-28. De tekst van Multatuli is afkomstig uit een brief aan Tine van 24-27 oktober 1845.

"De hele literatuur van deze soort [...] is één doorgaande leerschool van *zelfbevelekking*. Sla ze maar na, de duizenden en duizenden 'oorspronkelyke' romannetjes die er geschreven werden en worden naar de prototype der Pamela's, der Clarisse Harlowe's, der Grandison's, der Willem Leevend's, der Susanna Bronkhorsten, der Sara Burgerhart's, en let er op of niet de hele veredeling [...] tenslotte neerkomt op zo'n kittelend: zal ze... zal ze niet? Is ze wel... is ze niet?" (Idee 1058c) Buiten de literatuur, ten slotte, in het werkelijke leven, leidde dat fatsoenlijke domhouden tot allerlei vormen van "hysterische verslapping" (Idee 875): "kerken, kloosters, tuchthuizen, krankzinnigen-gestichten en nog andere etablissementen van publieken aard [...] danken sedert eeuwen haar bloei, niet aan de lieve geslachtsdrift, maar juist aan 't verfoeilijk knotten en verminken van geslachtsdrift." (Idee 1068)

De lezer zal begrijpen aan hoeveel dingen Multatuli dacht toen hij in Idee 1245b bezwerend uitriep: "Schande over ouders en opvoeders die hun jongeren [...] de liefelykste geschenken der Natuur [laten] ontvangen op 'n wys die ze tot 'n pest maakt!" of wanneer hij op 15 juli 1863 aan Mimi schreef: "O vervloekte zeden die schande maken van wat zo liefelyk is!"

Niet alleen de "lieve geslachtsdrift" werd door de zeden tot een schande gemaakt, maar zowat alles wat van nature "liefelyk" was. In Idee 192 schrijft Multatuli: "Geen wet was ooit zo kleingeestig en barbaars als de zeden. Een misdadiger wordt gestraft met gevangenis, zó lang... de zeden voegen daarbij: *levenslange* verachting [...]. De wet hoe ze de vrouw ook mishandelt, blijft haar toch altyd beschouwen nagenoeg als minderjarige, of als iemand die onder curatele staat... de zeden maken de vrouw tot slavin. De wet staat toe dat men natuurlijk ter wereld komt, de zeden plagen, vervolgen, mishandelen 't kind dat het leven intreedt zonder pas. De wet geeft zekere rechten aan de ongehuwde moeder [...], de zeden stoten die moeder uit, straffen haar, verdoemen haar."

Omdat Multatuli in "de zeden" de bron van veel ellende zag, heeft hij de leugenachtigheid en de harteloosheid ervan onophoudelijk aangeklaagd, en zonder versagen de pen opgenomen voor al wie erdoor gesard en geplaagd werd. Hij publiceerde als eerste in Nederland het schamele inkomen van een doorsnee-arbeider en riep daarbij uit: "De arme wordt niet vertegenwoordigd. Welnu, vanaf heden ben *ik* de vertegenwoordiger van die arme." (Idee 451) "Een rechtgeaarde koe zou niet berusten te logeren als nu drie-vierde van de bevolking van Amsterdam", schrijft hij op een ogenblik dat het grootste deel van de Amsterdamse bevolking

in krotten, kelderwoningen en lemen hutten huist. Hij wijdt ontroerende bladzijden aan wat er aan angst en verdriet omgaat in het hart van een zwanger meisje als ze beseft dat haar "liefelyk" geheim spoedig ontkend zal worden (Idee 448). Hij schrijft bewogen sarcastische bladzijden tegen de onderdrukking van de vrouw door de man, van de dochter door de vader (Ideeën 181-197). Hij komt op voor algemeen kiesrecht – ook voor vrouwen – in een tijd waarin slechts 13% van de mannen boven de 25 jaar stemgerechtigd is. Hij doorprikt de zogenaamde verontwaardiging over prostitutie en wijst diegenen met de vinger die door hun schijnfatsoen prostitutie tot een bloeiende business maakten.

"Vervloekt" waren die zeden. Zij schreven voor het kind in te bakeren en te beschoolmeesteren, en waren dus verantwoordelijk voor de denkluiheid en de kleurloosheid van de maatschappij. Zij schreven voor meisjes en vrouwen dom te houden en vormden dus de oorzaak van hun sociale, politieke, economische en culturele onmondigheid. Zij schreven voor dat wie naar Indië trok, rijkbeladen moest terugkeren, en zorgden dus voor de uitzuiging van de Javaan. Zij schreven voor 'gevallenen' te verachten, en hielden zo armoede, prostitutie en verbittering in leven, allemaal zaken die op hun beurt weer leidden tot bedrog, lafheid, harreloosheid en leugen, en op die manier de onzedelijkheid in stand hielden waaruit ze waren ontsproten. Om uit die eindeloze cirkel te geraken moest er worden gesloopt, afgebroken: het kwaad moest met wortel en tak worden uitgeroeid.

Hoezeer Multatuli die wortels ook vond in "de zeden", hij wist dat die op hun beurt weer wortelden in een nog groter kwaad: het geloof. Het geloof en de godsdienst (de "geloverij" en de "goddienery" zoals hij die dingen bij voorkeur noemde) vormden de uiteindelijke poel waaruit alle kwalen opborrelden: "Het gehele stelsel der goddienery brengt de fouten voort, welker uitroeijing zyn taak heet te zyn." (Idee 826)

In die "geloverij" vond hij het verbod tot "Vrye Studie" terug, niet als uitvloeisel of middel, maar als *fundament*: wie gelooft, dient deemoedig en gelaten te aanvaarden, en verheft daardoor het niet-denken en niet-onderzoeken tot een deugd. "Gevoel van mensenwaarde wordt als eerste *conditio sine qua non* van verzoeningsgezindheid des Scheppers, geknakt", schrijft Multatuli in Idee 826. "Zelfverwyrt, morele kastyding, neergebogenheid, stelt men in de plaats van 't edel streven naar kracht, vryheid, geluk." In Idee 141 korter en kernachtiger: "Geloof en buig u, of verwerp en sta rechtop."

In dat geloof vond hij al spoedig de besmettingshaard van ongeveer



Daar is een kracht, uit hooger kracht gesproten,
Die 't zinkend hart des menschen schoort,
Die 't opvoert naar een hooger oord,
Die 't vastklemt als de stam z'n loten,
Als moederarmen 't schreiend wicht,
Aan de eerste bron van liefde en licht.

MULTATULI, „VORSTENSCHOOI“.

Ansichtkaart uit de jaren '30 met een fragment uit Vorstenschool

alle maatschappelijke kwalen die hij wou genezen: deugd als speculatie op (eeuwige) beloning, deugd als het nalaten van "misgreepjes", deugd als niet-weten, deugd als "fysische maagdelykheid"... In datzelfde geloof de bron van alle armoede: "t spreek vanzelf dat iemand die iets van den hemel verwacht, tevreden moet zyn met bekrompenheid op aarde. Zoudt gy u beklagen over 't gemis van een *cent*, als gy *zeker wist* morgen (dat is: na uw dood) schatten te ontvangen?" (Brief van 13 februari 1867) Alweer in dat geloof de onderdrukking van de vrouw als een vernederend bevel: "gy vrouwen, weet uw mannen *onderdanig*." (Idee 181; vgl. Ef. 5,22 en Kol. 3, 18)

En hoe kon een persoonlijke God *goed* zijn, als hij zijn kinderen liet verhongeren, uitbuiten en uitmoorden? Als hij ze tevergeefs liet roepen en aankloppen? Als hij zich niet aan allen zonder onderscheid openbaarde? Die thema's weerklonken al in het reeds vermelde *Gebed van den onwetende*:

Wat anderen [...] beweren van dien God te weten...
Baat *my* niet... Ik versta hem *niet*! Ik vraag waarom
Hy zich aan andren openbaarde, en niet aan *my*?
Is 't éne kind den vader meer naby, dan 't andre?
Zolang één mensenzoon dien God niet kent,
Zólang is 't laster te geloven aan dien God!
't Kind, dat vergeefs den vader aanroept, doet geen kwaad...
De vader, die vergeefs zyn kind laat roepen, handelt wreed!
En schoner is 't geloof: daar is *geen* vader,
Dan dat hy doof zou wezen voor zyn kind!

Diezelfde thema's duiken steeds weer op in zijn oeuvre. Bij voorbeeld in de laconieke Ideeën 349 en 350:

Eilieve, gy die beweert God te kennen, kunt ge *my* ook zeggen waarom *ik* hem niet ken?
- De verdorvenheid van uw hart...
- Was *uw* hart dan zo byzonder goed, toen hy zich aan u openbaarde?

Nog eens, waarom ken *ik* God niet?
- Gy zyt slecht.
- Dat *is* zo. Maar juist daarom, dunkt me...

Hoe kon een persoonlijke God *waar* zijn, als iedereen dagelijks met eigen ogen kon zien dat de natuurwetten onwrikbaar gelden volgens een perfecte, maar genadeloze logica? Een persoonlijke God die op verzoek van een stel biddende speculanten afwijkingen op die wetten zou toestaan, zou niets dan chaos creëren. "Bidden is krankzinnigheid", schrijft Multatuli, en hij illustreert dat op talrijke plaatsen. Bij voorbeeld in Idee 352:

Op 'n hogen toren stond een moeder met haar kind. Het kind viel haar uit de armen.

Terzelfdertyd viel 'n ander voorwerp. Het was van omvang, als 't kind. Van soortelyk gewicht, als 't kind. De aantrekking naar de aarde, de tegenstand der lucht... alles was by dat voorwerp als by 't vallend kindje.

Maar 't kindje *leefde*, en had 'n moeder die zich de haren uittrok van wanhoop.

Aan 't ander voorwerp was niets gelegen.

- O God, O God, myn kind, myn lief kind, jammerde de moeder. O God, bewaar myn kind!

Niemand bad voor dat ander ding.

En naast elkaar daalden de beide vallende lichamen, met gelyke snelheid.

[...]

Nog eens riep de moeder:

- O God, myn kind!

't Kind viel te pletter. De moeder die vergeefs gebeden had, stierf. De vader van 't wicht werd krankzinnig, enz.

Maar de zak met kurk, of de ham, of wat het wezen mocht, dat met het kind gelyk van dien toren viel, blééf 'n zak met kurk, of 'n ham, en zag er uit of er niets gebeurd was.

Toch was er niet gebeden voor die kurk.-

Getuigde het verder niet van verregaande harteloosheid dat christenen een Christus nodig hadden om liefde te *gelasten*? Liefde als gebod! Een absurditeit voor wie zijn catechismus vond in de inspraak van zijn gemoed. "’t Is *niet* waar dat 'n kind onderdanigheid en liefde schuldig is aan zyn ouders", schrijft Multatuli in Idee 210. "Dat ellendig voorschrift is uitgevonden ten gemakke van ouders die gebrek voelden aan geestelyk overwicht, en te lui waren of te droog van hart, om liefde te verdienen." In Idee 211 richt hij zich rechtstreeks tot zijn eigen kinde-

ren: "Ik wou wel eens 'n 'Heer' zien, die de macht had u te beletten uw moeder lief te hebben, al loofde hy tien lange levens uit, in tien landen tegelyk. Met of zonder bybeltekst... vóór of tegen bybeltekst... met of zonder gebod, zullen zy en ik uw liefde weten te verdienen dóór liefde. Wie dat niet kan, heeft op liefde geen aanspraak."

En dan de praktijk van het geloof! "Christenen helpt en redt!" roept Multatuli in 1861 nog vol vertrouwen uit in *Wys my de plaats waar ik gezaaid heb*, een schitterende brochure waarvan de opbrengst geheel bestemd was voor de slachtoffers van een overstroming op Java. De christenen hadden hem inderdaad reden tot vertrouwen geschonken: na *Max Havelaar* schreef een zekere dominee Francken hem dat hij op de steun van de christenen kon rekenen! Alleen vond Francken de figuur van dominee Wawelaar toch wel erg overtrokken. Multatuli antwoordt uitbundig, broederlijk, lief bijna. Hij geeft meteen toe dat Wawelaar een karikatuur is, "puur fictie en leugen", schrijft hij. Hij is eigenlijk bereid om álles toe te geven, als de christenen hem maar willen helpen om de Javaan te beschermen tegen roof en moord... Enkele jaren later is zijn toon definitief omgeslagen. Hij voelt berouw over de "naieve gemoedelykheid" waarmee hij de brief van Francken beantwoord heeft: "Dat ik een ogenblik geloven kon, van Christenen hulp te zullen ontvangen [...] is een bewys te-meer van Havelaars verregaande onnozelheid." In een noot bij de heruitgave van zijn brochure schrijft hij: "De christenen hebben (onder opzien tot den Heer, zeker) deze zorg terzyde gezet." Van de totale som die Nederland naar de Javaanse getroffensten stuurde, had Multatuli met zijn brochure intussen niet minder dan een tiende bijeengebracht. Zelf bezat hij op dat moment geen rooie duit.

Maar erger nog dan het hypocriete gedrag van de christenen, was de schijnheiligheid van de zogenaamde "moderners". "Modern" heetten die protestanten die het kritisch-wetenschappelijke bijbelonderzoek probeerden te verzoenen met een onvoorwaardelijk geloof. In de 19de eeuw, immers, ging men voor het eerst de tekst- en historische kritiek toepassen op de bijbel en dat bracht de predikanten in een moeilijk parket. De "moderne" predikanten probeerden te redden wat er nog te redden viel, en belandden uiteraard voortdurend in allerlei tegenstrijdigheden. Ze toonden zich bereid om Jezus' wonderen natuurwetenschappelijk te verklaren, maar hielden terzelfder tijd vol dat het om mirakelen ging. Ze gaven toe dat de bijbeltekst het werk was van subjectieve en slordige evangelisten, maar hielden diezelfde bijbel aan de gelovigen voor als het woord van God zelf... De moderners "gelooven [evenmin]

als ik", besluit Multatuli, "maar [stellen zich] geloovig aan [...] om de onderworpenheid der anderen niet te verliezen." Over die "moderneren" heeft hij zijn meest vernietigende sarcasmen uitgestort.

Maar wat hem het meest dwars zat, was dat de "verstandsbedervende" invloed van het geloof zich werkelijk overal liet gelden. Idee 429:

De zogenaamde godsdienst dringt zich in alles, bestuurt alles, onderwerpt alles, maakt gebruik van alles, heft belasting op alles, stelt zich overal in de plaats van 't eenvoudig gezond verstand, en de daarmee samengaande volkswelvaart. Niets is haar te gering, niets is haar te hoog. Van de bewaarschool tot den troon... van de soep- en turfkaartjes tot de manifesten der koningen... van de blauwkous-lotery tot de bloedige Sebastopols... van de straat tot het hof... van de kinderkamer tot het sterfbed... overal perst zy zich in, overal heerst ze, overal verdringt ze wat er in den weg staat. En dat doet ze prekend, zingend, zalvend, gluipend, gniepig, vals. Hier vraagt ze 'n penning, en vertelt iets van 'n weduw. Dáár neemt ze 'n landschap weg, en betoogt dat die streek nodig was voor 't 'geloof'. Er is behoefte aan geld... betaalt: god wil het! Er moet geleden worden... lydt: god wil het! Er is diefstal nodig... gaat en neemt: god wil het! Moord en doodslag... doodt en moordt: god wil het! En dan zien we den wil van dien god geschreven in reusachtige bloedletters op de slagvelden van Melegnano, Magenta en Solferino.

Overal klaagt men over zware belastingen, en overal gaat men voort belasting op te brengen aan kerken en kerkedienaars. In gehuchten waar de *mensen* ternauwernood beschut zyn tegen weer en wind, en hun verblyf delen met de varkens, steken de kerken onbeschaamd hun spitsen omhoog als om den spot te dryven met de ellende die hen omringt. In de steden zien ze met pauwige verwatenheid neer op de armen die weggroten in vochtige kelderholen onder de oppervlakte van de zee.

Tegen het geloof heeft Multatuli dan ook zijn zwaarste geschut gericht. "Vrome tijdschriften verklaren dat ik god onttroond heb", schrijft hij niet zonder trots neer op 16 juni 1882. Niet uit "afbrekerij", maar uit idealisme. Want om uit de kring van ellende te geraken, moesten de draden verbroken worden die van de bron naar de uitwassen liepen, en vanuit het geloof vertrokken er honderden.

Multatuli lezen is lijnen zien tussen geloof en armoede, tussen prosti-

tutie en gelegenheidsverzen, tussen de onmondigheid van de vrouw en de onderdrukking van de Javaan. Verbindingslijnen en verbanden die je voorheen niet of niet zo scherp had gezien. Lijnen die in een essay als dit nauwelijks na te tekenen zijn, omdat ze bij Multatuli plotseling afbreken, schijnbaar willekeurig vertakken, of vervagen onder een netwerk van andere lijnen om dan opeens anders en scherper weer op te duiken. Want Multatuli's blik was te ruim en te doordringend om welk onderwerp ook binnen de grenzen van een specialistenvakje te observeren. Wanneer hij zich voorneemt enkele bladzijden aan wiskunde te wijden, komt hij willens nillens bij poëzie terecht; ziet hij hoe drijvende zeepbelletjes zich in draaiend water samenvoegen, dan denkt hij onmiddellijk aan een "zonnestelsel in 't klein" (Idee 173); klaagt hij over de nutteloosheid van vergaderingen, dan schrijft hij: "Iedereen is juist evenveel als *niemand*. [...] Dit is als verf. Eén verf kan zyn: rood, groen, geel, wat ge wilt. Gooi alle verven dooréén, dan is de slotsom een onbruikbaar kleurtje." "Alles grenst aan elkander, alles raakt elkaër, alles gelykt elkaër, alles is *in* alles!", schrijft hij op 8 februari 1867 aan Julius de Geyter. "*Alles is in alles*" schrijft hij honderden keren neer, soms als tussenzin, soms als uitgangspunt, soms als besluit. Maar of het er nu expliciet staat of niet, bij al wat hij waarneemt, onderzoekt en analyseert, brengt hij steeds alles in verband met alles.

Daaraan onder meer is het te danken dat hij over de blijvende dingen spreekt, want al vertrekt hij vaak van tijdgebonden feiten en problemen, hij komt toch steeds terecht bij de *kern* van de zaak, die van alle tijden is. De liberalen en de conservatieven discussieerden over systemen om het koloniale probleem op te lossen; Multatuli schreef: "besteel de Javaan niet, plunder hem niet, vermoord hem niet, dat is de kwestie!" Wie de wraakroepende ellende van het volk als een geïsoleerd verschijnsel zag, wou dat verhelpen met liefdadigheid en aalmoezen; Multatuli repliceerde: "*werkelyk* wreed is 't ziekeleyk sentimenteel geknutsel dat onder voorwendsel van *Armen* te voeden, de *Armoede* in 't leven houdt." Wie hysterie zag als een ziekte van volwassenen, en opvoeding als de daar geheel van losstaande opdracht om kinderen zoet en onschuldig te houden, kon nooit het verband zien dat Multatuli blootlegde, en dat Freud later tot wetenschap zou uitbouwen.

Ook tussen literatuur en werkelijkheid raakte alles aan alles. De meeste schrijvers doen al het mogelijke om hun lezers binnen de wereld van de roman gevangen te houden, maar Multatuli rukt zijn lezers er voortdurend uit weg. Al in *Max Havelaar*, aan het begin van hoofdstuk 9, aan

het einde van "Saïdjah en Adinda", en vooral in het beruchte slot, sleurt hij de lezer bruusk de werkelijkheid in omdat die alles met de fictie te maken heeft. Maar hij gebruikt bij voorbeeld ook de subtielere techniek van vlijmscherpe tussenzinnen. Woutertje Pieterse wordt door zijn vrienden uitgescholden voor "klaploper", een woord dat hij niet kent. "Hy hoorde dit woord voor 't eerst", vertelt Multatuli, "maar hy begreep het terstond." En dan, zonder enige overgang: "Niets maakt scherpzinniger dan bitterheid van hart." Wouter huilde om dat verwijt, gaat Multatuli verder, en dan, even onverwacht: "Hy ontmoette veel grote mensen die misschien ook klaplopers waren, maar ze huilden er niet om, als Wouter." (Idee 365)

Ook *binnen* het oeuvre van Multatuli geldt "alles is in alles". Ontelbare keren verwijst hij naar andere plaatsen in zijn werk, soms expliciet, soms indirect. Zelfs in zijn brieven weeft hij een web van verwijzingen naar zijn werk, zodat een gigantisch netwerk ontstaat van herhalingen, herformuleringen en herinterpretaties. Daardoor alleen al zal het altijd onmogelijk blijven eens en voor altijd vast te leggen wat en hoe hij nu precies over dit of dat onderwerp dacht. Al wat hij geschreven heeft, moet je voortdurend herlezen vanuit al wat hij geschreven heeft. Zijn oeuvre is een zoektocht, een verkenning, voortdurend in beweging, voortdurend in verandering, en om die reden alleen al blijvend dynamisch en fascinerend.

Zozeer maakte het motto *alles is in alles* de essentie uit van Multatuli's kijk op de wereld, dat het tevens zijn poëtisch programma werd. In Idee 1086 schrijft hij: "De dichter [voelt zich] genoopt en bevoegd tot het naast elkander plaatsen van denkbeelden, die in 't oog van anderen te ver uiteen-lopen dan dat ze ooit met elkaar in aanraking zouden kunnen komen. [De dichter] echter, [...] erkent dit verschil van rang niet, en vindt verwantschap, of zelfs gelykheid, tussen gebeurtenissen, denkbeelden, begrippen en indrukken, die ieder ander voorkomen als onverenigbaar. [...] Jezus gaf 'n doorslaand blyk dat hy 't geringe niet beneden z'n aandacht stelde, en tevens dat hem de eigenaardige alles overweldigende groeikracht van 't mosterdplantje *bekend* was, toen-i dat kruid by het Koninkryk der Hemelen vergeleek."

Het is die voortdurende associatie tussen het kleine en het grote, het concrete en het abstracte, het voor-de-hand-liggende en het er-schijnbaar-niet-bijhorende, die Multatuli in staat heeft gesteld de ingewikkeldste zaken te behandelen op een manier die ons die zaken niet alleen anders doet bekijken, maar bovendien voor iedereen bevattelijk is. Als

het waar is dat we aan Jezus' aandacht voor het geringe, beelden en gelijkenissen danken als die van het mosterdzaadje, dan is het even waar dat we aan Multatuli's "alles is in alles" onvergetelijke beelden danken als:

Als 'n graankorrel spreken kon, zou ze klagen dat er smart ligt in 't ontkiemen.

(Idee 30)

of:

Een parelduiker vreest den modder niet.

(Idee 1209a)

En zelfs in dit kleine aforisme is weer alles in alles. Multatuli noemt het het thema van de hele zevende bundel *Ideeën*, en "in zekere zin van de algehele Woutergeschiedenis". We zouden het met evenveel recht het thema kunnen noemen van heel zijn leven en oeuvre.



Och, al die lettertjes

Idee 10 luidt: "De jeugd moet zich oefenen in 't bepalen." Multatuli bedoelde daarmee dat men zich van jongsaf aan dient toe te leggen op juistheid van uitdrukking, op exacte formulering, zoals blijkt uit Ideeën 501 en 522. Al te veel schrijvers stelden zich volgens hem tevreden met woorden die slechts *ongeveer* uitdrukten wat zij bedoelden. Levenslang heeft hij zich geërgerd aan de slordige manier waarop met taal omgesprongen werd in kranten en tijdschriften, in proza, en bovenal in poëzie. Daarom spoorde hij de jeugd ertoe aan zich te "oefenen in 't bepalen".

Taalstudie in de breedste zin van het woord behoorde dan ook tot zijn favoriete bezigheden. Hij spoorde etymologieën op, was geobsedeerd door verwantschap tussen talen en droomde ervan daar ooit eens een dik boek over te schrijven. Ook probeerde hij woordbetekenissen zo nauwkeurig en subtiel mogelijk tegenover elkaar af te lijnen, bij voorbeeld in Idee 99:

Ik weet niet lezer, of gy 'n lezeres zyt.

Ik twyfel aan 't bestaan van zeeslangen en politieke eerlykheid.

Ik ontken 't weerkomen van gister.

Zy die "weten" verwarren dikwyls de woorden die ik onderstreep-te.

In die obsessionele fascinatie voor en door taal is Multatuli in ons taalgebied alleen te vergelijken met Guido Gezelle, die fichesbakken vol woorden en uitdrukkingen vergaarde. Hun uiteindelijke bedoeling was totaal verschillend, maar het artistieke voordeel dat ze uit hun opsporingen wisten te halen, loopt erg gelijk: ze verwierven een meesterschap

- Hoe dan?

- Een beetje orde, Mevrouw! Wat regel, tot gemak der bezoekers van uw museum. De classificatie is zo moeilijk.

- M'nheer, denk je dat ik die dingen doe op kommando? Als 't u niet de moeite waard is, myn troepje recht te zetten, hecht ik niet veel waarde aan uw anthropologische studiën. Ik beval naar 't my bevalt, en 't bevalt my niet, dat het u niet bevalt dat ik niet beval naar 't u bevalt. 't Bevallen zou me onmogelyk wezen, als ik moest acht geven op 't bevallen. Zodra ik my toelegde op bevallen naar 't u bevalt, zou ik spoedig ophouden te bevallen. En al kon ik voortgaan, 't zou u weldra niet bevallen, omdat bevallen geen zaak is van bevallen. Ik blyf dus bevallen naar 't my bevalt, en als dit u niet bevalt, ga dan waar 't u beter bevalt, en beval zelf als 't u bevalt, maar ik twyfel of ge dan my bevalt, omdat de aanmerking waarvan gy bevallen zyt over 't niet bevallen van myn bevallen, my bewyst dat gy geen verstand hebt van bevallen. En nu ga heen als 't u bevalt, want ik ga bevallen.

Dit voor myn Ideeën. Wie wil ze rechtzetten? Ik heb waarachtig geen tyd, en beval als die dame, zonder te vragen of 't bevalt.

Maar hoe leuk Multatuli's taalvirtuositeit hier en op andere plaatsen ook klinkt, vrijblijvend is ze nooit. Zoals bij Gezelle elke flonkerende natuurbeschrijving uitmondt in een lofzang op de Schepper, zo dient bij Multatuli alle taalvernuft om de lezer van iets te overtuigen. Zijn doel lag immers steevast *buiten* de literatuur. In het aangehaalde Idee, bij voorbeeld, vormt het vernuftige spel rond "bevallen" een antwoord op het verwijt dat zijn *Ideeën* bundels zo tuchtelooz en ongestructureerd waren. Een ludiek antwoord, weliswaar, maar daarom niet minder doeltreffend. Of misschien juist daardoor zo doeltreffend. Want ook dat is een van die eigenaardige charmes van Multatuli, dat zijn taalvermogen zelfs in zijn bitterste en brutaalste ogenblikken toch nog respect en bewondering afdwingt, zodat je op den duur niet meer weet of je met hem instemt omdat hij het allemaal zo verschrikkelijk goed kan zeggen, dan wel omdat hij überhaupt gelijk heeft. Zo valt bij voorbeeld moeilijk uit te maken of je in de volgende passage het meest het taalspel rond het woord *beroep*, of de scherpzinnigheid van de opmerking bewondert:

- Beste vriend, zeide hy, ik doe een beroep op uw vriendschap.

Ik houd niet van die beroepen. Want er zyn mensen die de vriend-

schap à la lettre nemen, en van zulke beroepen een beroep maken.
(Idee 438)

Met zo'n eenvoudig truukje als het spelen met twee woordbetekenissen, kon Multatuli even goed een tegenstander uitschakelen. In het volgende fragmentje, bij voorbeeld, haalt hij vlijmscherp uit naar oud-minister Bosscha, onder meer door een woordspel op "pen". Het gaat om een fragment uit Multatuli's scherpste en meest polemische brochure *Een en ander over Pruisen en Nederland*, een reactie op een brochure'tje dat Bosscha naar aanleiding van de gespannen toestand in Pruisen schreef om zijn Nederlandse landgenoten gerust te stellen. En Multatuli gaat als volgt te keer:

Niet ongepast en zeer sprekend, ja flinker dan men in zo'n fluwelige brochure verwachten zou, vergelykt de heer Bosscha ons by den "egel, den saamgerolden stekelbal waaraan de wolf zijn muil niet waagt." 't Klinkt hard, als men zo lang, op vlag, standerd, munt en zegel voor leeuw heeft gespeeld, nu ten laatste, by de eerste gelegenheid de beste, dat de leeuwerigheid ter dege zou te pas komen, op eenmaal te worden verwezen tot den rol van stekelvarken. Maar, het zy zo! Wanneer er scherpste nodig is, en ze is niet te wachten van klauw of tand, moet men zich met pennen behelpen. En daarom schryf ik.

Daarom schreef hij inderdaad. Om aan te vallen, om wakker te schudden, om te pleiten en op te wekken. En hij had daarvoor een arsenaal van honderden technieken ter beschikking, die hij telkens weer op duizend verschillende manieren wist toe te passen. Hij behoefde zelfs geen twee woordbetekenissen om raak te formuleren. Een zelfde woord met één betekenis kon al volstaan:

Wie tevreden is over z'n arbeid, heeft reden van ontevredenheid over z'n tevredenheid.
(Idee 61)

't Idee dat men daad'lyk begrypt
is veelal 't begrypen niet waard.
(Idee 68)

Er is veel oefening in begrip nodig om in te zien hoe weinig er door sommigen begrepen kan worden.

(Idee 1109)

In een eenvoudige passiefvorm weet hij al zijn misprijzen voor Bilderdijks treurspel *Floris* samen te ballen.

...daar wordt in gestorven. Ziehier op 't laatste blaadje zekere Machteld... "dank, Hemel, ik bezwyk" zegt ze, en ze stort neder op 't lyk van Floris... ah ja, die Floris zelf is ook dood. 't Is inderdaad een treurspel.

(Idee 1052a)

Zelfs een koppelteken volstaat om uit te drukken hoe laag hij neerkijkt op een liefdadigheidsinstelling als de "Maatschappij tot Nut van de Javaan":

... als er grote Nutsvergadering is – lees niet: grote-nutsvergadering – te Amsterdam.

(Idee 121)

En wie doet het Multatuli na om van het onschuldige voegwoord "dus" een dodelijk sarcasme te maken?

Op zekeren dag dat de opstandelingen opnieuw waren verslagen, doolde hy [= Saidjah] rond in een dorp dat pas veroverd was door het Nederlandse leger, en dus in brand stond.

Maar hoe goed een kunstenaar zijn taal ook beheerst, als hij werkelijk groot is, wordt die taal hem op den duur te klein. Da Vinci experimenteerde met het perspectief, probeerde nieuwe verfsoorten en frescotechnieken uit. Beethoven breidde zijn orkest uit en bracht romantische spanning in de klassieke harmonie. Gezelle schiep zich een eigen taal en experimenteerde met klank en vorm. Zo ook probeerde Multatuli de bestaande mogelijkheden te verruimen en te doorbreken. Hij aarzelde niet om Duitse, Engelse, Franse, Latijnse, Javaanse en andere vreemde woorden en uitdrukkingen in zijn arsenaal op te nemen, als geen enkel Nederlands woord precies genoeg uitdrukte wat hij zeggen wou. Hij beluisterde de taal van het volk en de doordeweekse omgangstaal en vond daar een schat

aan uitdrukkingen, woorden, zegswijzen en zinswendingen, die in precisie en kracht ver uitstaken boven de boekentaal van zijn tijdgenoten. Hij aarzelde niet om – zoals Dickens – zijn personages dialect te laten spreken. Hij maakte zelf nieuwe woorden als geen woord krachtig genoeg bleek om zijn minachting uit te drukken: letterkundery, geleerdelyk, een geweeste minister, een beministerd vorst, verbybelde of verburgerde ouders, de heren democraat-byeenkomers, gevoelighedens, verhevenhedens... Welk misprijzen klinkt uit een zin als: "Ik ril als ik denk aan de zeventien jaren dat ik ambtenaarde", welke Dickensiaanse trefzekerheid in naamgevingen als Wawelaar, Slymering en Droogstoppel.

Ook als redenaar was Multatuli meeslepend. Hij heeft talrijke voordrachten gehouden, vooral naar het einde van zijn leven toe. In de periode 1878-81 niet minder dan 140, telkens geconcentreerd in de eerste vier maanden van het jaar. Als we ons daarbij voorstellen hoe oncomfortabel reizen toen was, worden de herhaalde klachten uit zijn brieven erg begrijpelijk: "Het reizen in de spoortrein maakt me ziek", "Ik voel me als een spreekdraaiorgel"...

Maar voor zijn publiek was hij allerminst een "spreekdraaiorgel". Talloze kranteverslagen getuigen van de "daverende toejuichingen" die hem steeds weer te beurt vielen. Uitspraken als "aan het slot van zijn lezing werd hij herhaaldelijk luide toegejuicht" zijn er schering en inslag. Multatuli's reisbrieven bevestigen dat. Aan Mimi schrijft hij:

Nog *nooit* by ál die lezingen is er de minste stoornis van stilte geweest! Nooit! Als er iemand weggaat, komt men my vertellen: *waarom?* Een officier "had dienst". Een oud heer ging heen omdat i zoo hoestte en niet hinderen wou. Is dat niet aardig? De stilte is religieus tot het laatste toe. M'n "succes" is waarlyk ongehoord. Gister wuifden alle heeren met de hoeden toen ik de zaal verliet. (Brief van 2 april 1878)

Gister by 't uitgaan verdwaalde ik in een corridor onder de menigte. Ik hoorde 'n heer met dames spreken en ving op: "Het is verbazend! Wat 'n taal!" & "ja, en in een oogenblik leidt hy je de heele schepping door!"

(Brief van 28 februari 1878)

"Multatuli las niet", schrijft een recensent op 27 februari 1878. "Hij sprak, geheel *ex tempore* [= onvoorbereid]. Hij was niet als 'spreker' gekleed [...]. Hij stond ook niet voor een kathedr, noch vóór een tafel;

naast hem stond een nietig tafeltje; met een onbeduidend lessenaartje, waarop hij nu en dan leunde; overigens liep hij voortdurend heen en weer op de estrade en praatte zeer ongeunsteld, onvermoeid en indrukwekkend." Uit mededelingen van andere recensenten, van Multatuli zelf, en op basis van de kattedelletjes die hij ter voorbereiding volkribbelde met woorden en invallen, weten we dat hij inderdaad improviseerde. "Ik maak 'n schetsje waarop maar enkele woorden als leidraad staan", schrijft hij aan Mimi. "Maar gewoonlyk heb ik 't niet noodig, en meestal wyk ik tot m'n eigen surprise af." Later maakt hij er zelfs een spelletje van om zich het eerste woord door iemand te laten opgeven. Marie Anderson vertelt hoe hij eens een voordracht ging houden en in de trein tot een dame zei: "Noem maar een woord, mevrouw, dan zal ik daarmee beginnen." "Nu, begin dan maar eens met *pannekoek*", zei ze. En zo geschiede.

Het is een van de grote verdiensten van deze "terrible orateur", zoals de *Indépendance Belge* hem typeerde, dat hij de mogelijkheden van zijn gesproken taal geënt heeft op het geschreven woord. Wie een bladzijde Multatuli bekijkt, komt onder de indruk van de vele onderstrepingen, accenten, cursiveringen, puntenreeksen, witregels, uitroeptekens en lettertypes, die geen ander doel hebben dan de mogelijkheden van de spreektaal typografisch na te bootsen. Men leze er de beroemde slotpagina's van *Max Havelaar* op na, liefst in een oude editie, want in moderne edities neemt men meestal de moeite niet meer om de diverse lettertypes uit de eerste drukken na te bootsen. Ook het enorme arsenaal aan trefzekere overtuigings technieken waarover hij als redenaar beschikte, heeft hij een plaats gegeven in zijn teksten: hyperbolen, opsommingen, herhalingen, uitroepen, beelden en vergelijkingen... zijn oeuvre staat er bol van. De enorme kloof die in de 19de eeuw gaapte tussen schrijf- en spreektaal en die verantwoordelijk is voor het saaie en onleesbare van zoveel 19de-eeuwse literatuur, heeft Multatuli overbrugd. Omdat die kloof op de scholen kunstmatig in stand gehouden werd, schreef hij Idee 41:

Ik leg my toe op 't schryven van levend Hollands. Maar ik heb schoolgegaan.

Om *zijn* Hollands levend te maken, beluisterde hij de dagelijkse omgangstaal en schrapte wat niet meer leefde. Soms kwam het op heel kleine dingen aan, zoals het voornaamwoord "haar", dat volgens de

schrijfconventies ook voor zaken gebruikt moest worden, wat in de spreektaal al lang niet meer gebeurde:

In elke levende taal is een gedeelte dood. "Die vrouw heeft een vlek op haar neus." *Haar neus* leeft.

"Waar moet ik die tafel zetten? Zet haar in den hoek."

Haar is dood. Zo is er veel dat ik wou uitknippen als dorre takken. 't Geeft ruimte, licht, leven, aan de groene.

(Idee 40)

Het kon ook om een enkele klank of letter gaan. De "ij" bij voorbeeld, vond Multatuli lelijk als letter en onjuist als weergave van de bedoelde klank. Daarom spelde hij "y". De "ch" na woorden als "mensch" schrapte hij omdat niemand die nog uitsprak. De spellingcommissie volgde tachtig jaar later zijn voorbeeld. Waar hij "'n", een "'r" of een "'t" hoorde in plaats van "een", "haar" of "het", schreef hij dat ook zo. In Idee 47 verklaart hij: "Ik durf nog niet schryven 'Hollans' maar er zal een tyd komen dat ik het durf."

En toch betrof zijn bekommernis ook hier weer niet de taal om de taal, de spelling om de spelling, maar de overtuigingskracht en het effect ervan. Dat blijkt heel duidelijk uit het vervolg van Idee 47, waar hij uitlegt waarom hij het onbeklemtoonde voornaamwoord "hy" als "i" geschreven wil zien:

Hij of *hy* is [...] niet mooi, tenzy er een klemtoon op valt. Melis Sto-ke en ik vinden "zegti" en "doeti" goed.

Komaan, laat ons dat doen... we winnen daardoor kracht in *hy*:

Neen, zegt-i snel, wat-i wil, wil-izelf,
omdat hy dat begeerd heeft.

Wat-i denkt, wat-i zegt, wat-i doet,
werd in *zyn* ziel geboren... doet *hy*.

In het voorbeeld dat Multatuli hier geeft, ligt meteen nog een ander *waarom* besloten: "wat-i doet, werd in *zyn* ziel geboren..." De bekende uitspraak van Buffon "Le style c'est l'homme même" – een uitspraak die Multatuli graag aanhaalde – gold voor hem tot in de spelling toe. Daarom alleen al weigerde hij zich te onderwerpen aan een spellingsysteem.

Daarom ook zou hij gehuiverd hebben om zoiets te ontwerpen. In een brief aan de taalkundige Te Winkel, die samen met De Vries het *Woor-denboek der Nederlandse Taal* opstartte, schrijft hij daarover:

Indien Gy een oog slaat op myn schryvery, meen dan om de liefde wil niet, dat ik ooit eenig woord zóó of zóó spel, omdat ik juist die spelling goedkeur. Geenszins. Dat hangt af van stemming, humeur, ja van 't weêr soms. En meermalen helpt me verschil van spelling in 't uitdrukken van een meenig of in 't toelichten daarvan. "Ik las gisteren in eene COURANT, dat het met de Hollandsche KRAN-TEN-schryvery ellendig gesteld is." &c. &c. Ook verwaarloos ik soms een regel van taal of styl uit... verdriet of verstoordheid. 't Is of ik den lezer toeroep: "Ik trek voor U myn zwarten rok niet aan. Gy hebt er u niet naar gedragen." Of wel: "ik ben te bedroefd om my aantekleeden." En nog iets: *variis modis bene fit*. Zou dit niet een beetje van toepassing moeten gemaakt worden op taal? Waarom dat al te nauwe keurslyf? Reeds nu schiet de uiting zoo onein-dig te kort by den indruk. Waarom die uiting zoo te belemmeren?-(Brief van 26 augustus 1867)

Spelling als retorisch middel, als stijlvorm, als uiting van verzet, gevoel of individualisme, dat kon bij Multatuli allemaal, maar de spelling op zich vond hij te futiel om er zich druk over te maken:

Als ik schryf "produKt", "aKKlimatisatie", enz. bedoel ik daarmee niet dat die woordeN zoudeN moeteN wordeN geschreveN met 'n K, die slechts 'n C is met 'n stokje. Eigenlyk zou ik moeten stemmen voor C, omdat die makkelyker te schryven is, en kleiner. Maar als ik eenmaal een K gezet heb laat ik die staan. Dat is tuchteloosheid. (Idee 43)

Begrijpelijk dat hij geen waardering kon opbrengen voor mensen die zich druk maakten over een dubbele of enkele klinker:

Slotsom: *het verschil in spelling* is voor 't ganse menselyke geslacht, op hêle kleine jongetjes en professors na, slechts byzaak. Al wat er ligt tussen schoolknappen en hoogleraren in, behoorde zich bezig te houden met iets van degelyker gehalte.

Wie zich de moeite getroost om een paar weken lang elke avond door te brengen in gezelschap van de Nederlandse 19de-eeuwse groten vóór Multatuli, en dan iets van hem leest, zal begrijpen waarom zijn tijdgenoten tegelijk zo verbijsterd en in de wolken waren. Zijn spelling alleen al was choquerend én bevrijdend. Wanneer Julius de Geyter in november 1864 een exemplaar van Multatuli's *Bloemlezing* ontvangt, schrijft hij aan Frans de Cort: "tusschen die man en de ander schrijvers, van Bilderdijk tot Beets inbegrepen, is er een hemelsbreed verschil: hij is het leven, zij zijn momiën."

Niet alleen door de taal uit te breiden en weg te snoeien wat niet langer tot de levende taal behoorde, heeft Multatuli onze literatuur levender gemaakt. Hij heeft bij voorbeeld ook de conventionele genres doorbroken. *Max Havelaar* lijkt ons thans een nogal traditionele 19de-eeuwse roman, compleet met titel en ondertitel, onderverdeling in hoofdstukken en alwetende verteller, maar we mogen niet vergeten dat de onderverdeling in hoofdstukken een ingreep is van Van Lennep, dat er niet één alwetende verteller optreedt, maar een netwerk van vertellers: Droogstoppel, Stern, Multatuli zelf... De collagetechniek die Multatuli toepast, het gebruik van officiële documenten in een roman, het gebruik van het romangenre als pamflet en zoveel dingen meer, fascineerden het 19de-eeuwse publiek. Toen *Max Havelaar* af was, jubelde hij in een brief aan Tine: "men zal het lezen of men wil of niet, want mijn schrijven is eene geheel nieuwe genre die op niets lijkt." Het publiek gaf hem gelijk. "It is unlike any other book that we have read", schrijft de recensent van *The Westminster and Foreign Quarterly Review* in april 1868, en zijn boek werd gelezen in Nederland en zeer ver daarbuiten. De *Minnebrieven*, zijn volgende werk, geleeke weer in niets op het vorige. "Je kunt je geen begrip maken van mijn minnebrieven", schrijft hij in juni 1861 aan Tine. "'t Lijkt weer naar niets." De critici wisten geen raad met die vreemde collage van brieven, documenten, vertellingen, uitvallen... en zwegen of probeerden duidelijk te maken dat *Minnebrieven* eigenlijk geen boek kon worden genoemd, en in elk geval geen goed boek. De uitgave van *Millioenenstudiën* als feuilleton moest worden gestaakt omdat de lezers er niets van begrepen. De vorm van Multatuli's zeven bundels *Ideeën* (zelf spelde hij: *Idëën*) was weer onthutsend nieuw. Het zijn genummerde invallen, die in hun titel herinneren aan Heines *Ideen*. *Das Buch Le Grand*, mede geïnspireerd zijn door o.a. La Rochefoucauld, en vooruitlopen op Nietzsche. Die uiterst losse vorm lag Multatuli het best, en hij noemde de *Ideeën* dan ook zijn hoofdwerk. Later stelde hij aan

zijn uitgever voor om heel zijn oeuvre – inclusief *Max Havelaar* – opnieuw uit te geven onder de titel *Ideeën*. Heel zijn maatschappelijke roeping, die uiteraard aan de actualiteit gebonden was, kon er in worden vervuld. Alle registers van zijn stijl kon hij er onbelemmerd en afwisselend in bespelen, nu eens "scherp als een vlym", dan weer "zacht als een meisje". Vormdwang, genrevoorschriften, conventie, het viel er allemaal van zijn schouders af. Een nieuwe gedachte kreeg eenvoudig een nieuw nummer, een nieuwe inval werd een nieuw *Idee*. Er kon van alles in: "verhalen, vertellingen, geschiedenissen, parabellen, opmerkingen, herinneringen, romans, voorspellingen, mededelingen, paradoxen..." zoals in de aankondiging te lezen stond. Hij nam er zelfs het volledige toneelstuk *Vorstenschool* in op en de onvoltooid gebleven min of meer autobiografisch getinte geschiedenis van Woutertje Pieterse: het verhaal van de opgroeiende Wouter, beschreven met alle charme, scherpte en menselijk doorzicht die Multatuli kenmerken. Het is de primeur van het psychologische kinderverhaal in ons taalgebied, en na meer dan honderd jaar nog steeds onovertroffen.

In het Naschrift van 1872 bij *De Bruid Daarboven*, een drama van de jonge Multatuli, schrijft hij: "Al wat ik later schreef, gelykt op niets." Inderdaad, zelfs de vele brochures die hij publiceerde – in de 19de eeuw waren brochures en vlugschriften geweldig in – hebben, ondanks hun gebondenheid aan de actualiteit, de tand des tijds glansrijk getrotseerd door hun rijkdom aan gedachtengoed, hun sublieme retoriek en sprankelende stijl. Zelfs Multatuli's brieven "gelyken op niets" en zijn in hun genre ongeëvenaard.

Ook thematisch bracht hij vernieuwing. Hij had een even grote afschuw van de kleinburgerlijke thema's van een Helmers en een Tolens, als van de hoogdravende historische, bijbelse of sentimentele stof die toen tot de conventie behoorde. De romantiek noemde hij "de firma Hart, Smart en Co". "Helmerts", schrijft hij in *Een en ander over Pruisen en Nederland*, "naar ik meen, zelf kruienier heeft zich, om op zyn wyze dichterlyk te zyn, zo ver mogelyk verwyderd van zyn vak en het dagelykse. 't Klinkt zo ordinair, menen zulke mensen, iets te bezingen dat werkelyk bestaat. Een seraf, een wolkentoon, God, voorvaderlyke heldenmoed, al die dingen zyn rekbaarder ter behandeling dan een kruieniersknecht, een leuningstoel, de prys der koffie, en de tegenwoordige lamlendigheid, allemaal zaken die men zien, tasten en ondervinden kan." Tegenover de conventionele thema's plaatste Multatuli de actualiteit van het werkelijke leven: het lot van de Javaan, de armoede van

het proletariaat, de onderdrukking van de vrouw... "Niets moet den groten man te klein wezen", schrijft hij in Idee 387, "en ik zie niet in, waarom vrouw Stotters antwoord niet even goed het bestuderen waard is, als de tekst van 'n duistere plaats in 't een of ander handschrift van onbekende personen." Zelfs de "Koffieveilingen van de Nederlandse Handelsmaatschappij" konden hem tot onderwerp van een roman dienen. Wij kunnen ons nog nauwelijks voorstellen wat voor een bliksem- en dondereffect dat alles heeft gehad in het 19de-eeuwse Nederland, en hoeveel moed er nodig was om de thema's die hij koos te behandelen zoals hij dat deed. "Ziet ge, toekomstig Publiek", schrijft hij in Idee 402, "als ge daar zo zit in uw lateren tyd [...] zult ge niet begrypen hoeveel moed er nodig was in 1862, om in te lopen tegen de battery, die u zo laag en platgeschoten voorkomt, in drie-duizend zóveel!"

Doordat hij van zijn 18de tot zijn 36ste het grootste deel van de tijd in het Verre Oosten had doorgebracht, kon hij objectiever, kritischer, en vooral onnederlander binnentreden in de Nederlandse literaire wereld. Van bewegingen als het Réveil heeft hij niets gemerkt, evenmin van wat mensen als Potgieter en Bakhuyzen van den Brink bezielde toen die *De Gids* opstartten, één jaar voor zijn vertrek. In die heilzame afzondering verwerkte hij veel buitenlandse literatuur, waardoor hij voeling kreeg met wat in Europa leefde en broeide. En vooral: hij kreeg meer van de wereld te zien dan alle Nederlandse schrijvers bij mekaar. "Hoe talrijk de overige verschillen tussen hem en zijn literaire tijdgenoten ook mogen zijn", aldus Stuiveling in zijn inleiding tot *Barbertje moet hangen*, "het grootste onderscheid ligt wel hier in, dat hij oneindig veel meer had ervaren."

De namen van buitenlandse schrijvers die Multatuli aanhaalt, afbreekt of ophemelt zal ik de lezer besparen. Het zijn er duizenden. En beschrijven wat ze voor Multatuli betekend hebben, vergt een apart boek. Van *wie* hij de stof of de vorm heeft geassimileerd is trouwens van veel geringer belang dan het feit dat hij met overdonderend geweld in Nederland heeft geïntroduceerd wat in Europa omging. Hij is de eerste Nederlander die past in het panteon van dichters en schrijvers die opstand en emancipatie predikten: Byron, Shelley, Heine, Lamartine, Hugo. Critici als Brom hebben Multatuli kleiner proberen te maken door aan te tonen dat niet alles wat hij dacht en schreef even nieuw was. Natuurlijk was het dat niet. Ieder is kind van zijn tijd. En overigens pleit *het meer voor Multatuli dan tegen hem, dat hij in staat is geweest om zich zoveel van zovelen eigen te maken en door te geven op een manier die toch weer volkomen origineel is.*



Carel Vosmaer

Omwille van zijn ongeëvenaarde zeggingskracht heeft men Multatuli voor een schrijver gehouden, en dat is meteen een van zijn grootste ontgoochelingen geweest. Hij wou allereerst een denker zijn, en vanuit dat denken een moralist. Zelfs zijn bekommernis om de taal was uiteindelijk, of allereerst, filosofisch en ethisch van inspiratie en slechts in dienst daarvan esthetisch. Getuige daarvan de volgende passage uit *Duizenden-en-enige hoofdstukken over specialiteiten*:

Wie zich niet bekommert over de juistheid van 'n woord, geeft blyk van onverschilligheid voor de zuiverheid zyner denkbeelden en neemt het dus niet zeer nauw in 't onderscheiden van goed en kwaad.

Hieruit blijkt overigens dat Multatuli in Idee 10, waarmee we dit hoofdstuk geopend hebben, ook een ethische dimensie heeft gelegd. De jeugd

moet zich niet enkel oefenen in 't bepalen om juist te schrijven, maar ook om juist te denken, en om uiteindelijk een beter mens te worden. Wie zich niet bekommerde om de juistheid van een woord, heette in Multatuli's terminologie een "frazenmaker". "Frazenmakers" tierden het weligst in politieke kringen, maar niet minder in de literatuur. Droogstoppel had zich in *Max Havelaar* al mateloos geërgerd aan de frazenmakerij in poëzie en op de Bühne; Multatuli zou het hem nog vaak nazeggen. En tot die "frazenmakers" gerekend worden, was wel het ergste wat hem kon overkomen.

Maar ook al beweerde hij om die en om andere redenen honderden keren geen schrijver te zijn, toch is zijn invloed op de Nederlandse literatuur enorm geweest. Samen met Huet heeft hij grote voorgangers van hun voetstuk gehaald. Cats noemt hij "laag, vuil en plat", Bilderdijk heeft hij finaal de grond in geboord, en Hooft heet "misselyk gemaniëreerd". Ook zijn tijdgenoten spaarde hij niet, op enkelen na, zoals (aanvankelijk) Huet, Vosmaer, en later Paap. In Van Eedens *De kleine Johannes* vond hij "veel schoons", maar zijn oordeel over ongeveer al de overigen kunnen we het best samenvatten in het volgende stukje uit *Een en ander over Pruisen en Nederland*:

Jacht op styl overal, styl, nergens. Overal gemaaktheid, opgedrongen deftigheid, mislukte verheffing, brommende leegte, conventioneel schryversfatsoen, d.i. *leugen*. – De natie is ziek, zeer ziek, en de naam dier ziekte, in welken vorm zy zich ook voordoe, is *leugen*!

Zijn scherpe kritiek op de literaire produktie van voorgangers en tijdgenoten werd door de volgende generaties gewaardeerd en bewonderd. Kloos en Van Deyssel zijn in hun kritieken duidelijk beïnvloed door Multatuli. Maar zij waren hem nog dankbaarder om alles wat hij in de plaats had gegeven: een frisser taalgebruik, vrijheid van vorm en thema's, voeling met wat in Europa gebeurde. In 1927 zal Van Ostaïjen over Multatuli schrijven:

Ik las ook "Duizend en één..." van Multatuli en heb daar mijn 'hel-le Freude' gehad. Naast onze moderne prozaïsten, meesters van het proza... goddank, dat we, in zo'n boek van 1870, nog eens Nederlands lezen dat de opstellen van een H.B.S.-leraar te boven gaat!

En ik wil niet nalaten de bekende hulde van Elsschot uit 1950 hier aan te halen:

Multatuli is in ons taalgebied een ware Prometheus geweest. Afgestoten door alle machthebbers heeft hij in ballingschap zijn brood gegeten maar zonder versagen de fakkel van het non-conformisme en van de opstandigheid hoog gehouden. Uit zijn as is de hele moderne Nederlandse literatuur opgeflakkerd. Zijn cultus is ons aller heilige plicht.

Het ligt voor de hand dat Multatuli door velen tot voorloper of gangmaker is uitgeroepen, en toch kan hij niet op een bepaalde stroming vastgepind worden. Met "Saïdjah en Adinda" in de hand bewijst je dat hij een volbloed romanticus is, in "Woutertje Pieterse" blijkt hij dan toch weer een rasecht realist, en je hoort de naturalist in hem waar hij een schrijver vergelijkt met een "geneesheer [...] die z'n patiënt bespiedt met het doel diens kwalen te leren kennen, om ze te genezen." (Idee 442)

Door zijn taaltovenarij, en misschien meer nog door zijn hyperindividualisme is hij een wegbereider geweest voor de Tachtigers. Alleen hadden zij een veel te grote afkeer van zijn engagement, en vooral een veel te hoge dunk van zichzelf, om dat met zoveel woorden toe te geven. Kloos heeft in zijn beste buien een paar heel aardige dingen over Multatuli geschreven, en Van Deyssel heeft zelfs een heel boek aan hem gewijd, waarin hij hem looft omdat hij "Het begrip van het individualisme" in de Nederlandse letterkunde heeft gebracht, en dat in de praktijk heeft toegepast door "niets minder of meer te doen dan onze taal te hervormen, eene ziel te brengen in onze taal en letterkunde".

Nochtans had Multatuli een hekel aan stromingen en in het bijzonder aan de beweging van Tachtig, waarin hij een terugkeer zag naar de sentimentele navelstaarderij van de romantiek. In een brief van 4 augustus 1886 aan Marie Berdenis van Berlekom schrijft hij:

In 't laatst der vorige en 't begin van deze eeuw – de bekende Wertherperiode – speelden tranen, met obligaathart-smart een groote rol. [...] Feith heeft er druk aan gedaan. Hy laat z'n helden en heldinnen schreien zonder dat iemand ter wereld begrypen kan, waarom? Thans nog, nadat in de z.g.n. literatuur – ik kan dit woord niet schryven zonder weerzin! – nadat die mode in de schryvery is afgeschaft...

Och 't mocht wat! Onze sonnetten-fabrikanten huilen er weer dapper op los!... [...] 't Kleedt 'n mensch.

Wat hij bij de Tachtigers en bij zovele anderen miste, was niet alleen het engagement, maar ook de oprechtheid. Van Deyssels stijl typeert hij als een "voorbédachtelyk aangenomen manier, iets dat men als 'n pruik kan op- of afzetten zonder dat de ziel er iets mee te maken heeft." (Brief van 20 oktober 1886 aan Marie Berdenis van Berlekom) Het werk van Van Deyssel behoorde daarmee tot de categorie "maakwerk". Honderden keren heeft Multatuli betoogd dat hij nooit iets *gemaakt* had, dat hij dat niet kon en niet wilde, en dat *gemaakte* teksten nooit goed konden zijn. Velen hebben dergelijke beweringen beschouwd als pose, als frasen, en daarbij gewezen op de vele stilistische en retorische truuks die hij zelf zo handig wist toe te passen. Ze hebben hem slecht begrepen. Want hij zou de laatste geweest zijn om te ontkennen dat aan literatuur – zoals aan alle kunst – heel wat vakmanschap te pas komt. Alleen: vakmanschap zonder bezieling levert geen kunst op. "Kunstjes" noemde Multatuli zo iets, of wat op hetzelfde neerkomt: "maakwerk".

Hoe ambachtelijk onderlegt hij ook schreef, gemaakt klinkt Multatuli nooit. En als we het geheim daarvan willen achterhalen, belanden we uiteindelijk weer bij de dingen die hem heilig waren: hart en waarheid. "Schryven is afdruk nemen van de ziel", verklaart hij in *Minnebrieven*, en in Idee 263: "Er is niets poëtischer dan de waarheid. Wie dáárin geen poëzie vindt, zal steeds een pover poëetje blyven daarbuiten." Uit dit dubbele 'programma' is al wat hij geschreven heeft, gegroeid. Hij kon niet schrijven op commando en als hij het om den brode toch moest doen, kostte het hem meer moeite om zijn afkeer te overwinnen dan om iets voort te brengen. Evenmin kon of wou hij schrijven om het publiek te behagen, naar de mode en de wensen van de tijd. In *Minnebrieven* had zijn beruchte "Publiek ik veracht u met grote innigheid" al weerklonken. In Idee 399 schrijft hij:

Gy hebt my niet te danken, Publiek. Ik schryf wat *ik* verkies, onverschillig of 't u aanstaat. En als ik let op de dingen die u wél aanstaan, als ik de voddery onderzoek, weeg, en schat, waarvoor gy uw handen roodklapt... Zie, dan hoop ik dat ge u te bersten fluit over myn werk.

Hij kon alleen schrijven uit hartstocht of uit verontwaardiging, en

meestal vanuit beide tegelijk, en het was zijn innigste overtuiging dat zijn waarheidsliefde en zijn bezieling tot in zijn stijl toe doorwerkten. Na Lebak had hij aan Gouverneur-Generaal Van Twist al willen schrijven: "Want, Excellentie, is niet Uwe aandacht gevallen op mijn' stijl die den stempel draagt der waarheid?" (Ontwerp van een memorandum van 9 april 1856) en in een van zijn vroege brieven aan Mimi (2 en 3 mei 1862) schreef hij dat "*stijl* geen kunst is of *kunstje*, maar alleen voortspuit uit het *hart*."

Het kan in onze postmoderne oren allemaal erg romantisch of achterhaald klinken, maar de vraag of literatuur inderdaad alleen daardoor kan overleven blijft het overwegen waard. Zou het daardoor komen dat zoveel 19de-eeuws maakwerk onverteerbaar geworden is? Zou het daardoor komen dat de levensechte en bewogen reisverhalen van Jacob Haafner of de vertellingen van François Haverschmidt zoveel leesbaarder en boeiender gebleven zijn dan, zeg maar, Potgieter, Van Lennep, Bakhuyzen van den Brink...? Zou het daardoor komen dat we van de Tachtigers alleen nog Gorter, Van Eeden en de eerste sonnetten van Kloos lezen? Zou het daardoor kunnen komen dat onze hedendaagse, navelstaarderige literatuur vaak zo weinig voorstelt en zo weinig mensen aanspreekt?

Wat er ook van zij, "kunst om de kunst" was voor Multatuli een groteske absurditeit. Hij wou gehoord en gelezen worden om iets tot stand te brengen. Op elke pagina heeft hij daarvan getuigenis afgelegd, soms vol onbesuisde hoop, soms vol grenzeloze ontmoediging. In zijn jongste werken schrijft hij kort en kernachtig. Later verklaart en argumenteert hij alles lang en breed. Als de mensen niet reageren op mijn bliksems en weerlichten, zo redeneerde hij, dan zullen ze misschien overtuigd raken door argumenten en betogen. Maar toen finaal duidelijk werd dat men hem niet of verkeerd las, en in elk geval niet overeenkomstig handelde, besloot hij te zwijgen. De laatste tien jaar van zijn leven heeft hij alleen nog brieven geschreven en aantekeningen gemaakt bij vroeger werk. "Ik heb gedaan wat ik kon", schreef hij, en hield met publiceren op, moe van zijn eigen gelijk, moe van zijn pogingen om anderen daarvan te overtuigen. In dat zwijgen ligt misschien het meest overtuigende bewijs van de ernst waarmee hij zijn schrijverschap als een roeping heeft opgevat en niet als een beroep.

Toen P.H. Ritter Sr. hem in zijn laatste levensjaren aanmoedigde om toch nog iets te boek te stellen, antwoordde hij sceptisch en ontwijkend: "Och, al die lettertjes!" Al hebben zijn miljoenen lettertjes niet zoveel

bewerkt als hij had gehoopt, en vooral niet zo vlug, toch heeft zelden iemand met niets dan lettertjes zoveel tot stand weten te brengen als Multatuli. Het is zijn bitterste tragedie geweest dat hij de kracht van het woord heeft overschat, en tegelijk die van *zijn* woord onderschat.

Ik was 'n lam

Wie *Max Havelaar* leest, komt uiteindelijk bij Multatuli terecht. Wie Multatuli leest, belandt vroeg of laat bij Eduard Douwes Dekker. Daar zijn verscheidene verklaringen voor. Allereerst natuurlijk deze dat wie van een schrijver gaat houden, geïnteresseerd raakt in de mens achter de schrijver. Multatuli heeft dat nog in de hand gewerkt door zijn eigen leven in zijn oeuvre te verwerken. *Max Havelaar* is een verslag van zijn belevenissen voor en na Lebak. *Minnebrieven* is geschreven vanuit zijn liefde voor zijn nichtje Sietske Abrahamszoon. *Millioenenstudiën* vormt de neerslag van zijn ervaringen als kansspeler. "Woutertje Pieterse" is gebaseerd op zijn jeugdijaren. In zijn *Ideeën* neemt hij de lezer zelfs mee tot in de kamer waar hij zit te schrijven: "Nu hangt men vlaggen uit", zegt hij in Idee 216. "Eén daarvan waait heen-en-weer voor m'n venster, zodat het my rood en blauw warrelt in de ogen, en ik belet wordt dit Idee te schryven." En in Idee 204: "En ik? Och als *myn* kachel rookt... of als ik geen brandstof meer heb... Dan breek ik m'n Idee af... zoals ge ziet!"

Maar het leven van Eduard Douwes Dekker vormde niet enkel Multatuli's voornaamste bron van inspiratie, het was tevens het ultieme argument voor de ernst waarmee hij het opgenomen had voor de Javaan, en later voor al wie verdrukt en domgehouden werd. Want als hij, na Lebak, jarenlang in de bitterste armoede moest rondzwerven, dan had hij dat uiteindelijk daaraan te 'danken'. Liever dan te buigen voor onrecht, verkoos hij in ellende rond te dwalen.

Bovendien trad hij op als moralist, en dus hebben velen zijn leven tot in de onbenulligste details uitgeplozen om na te gaan of hij zijn opvattingen ook wel in de praktijk had omgezet.

Ten slotte: het leven van Eduard Douwes Dekker is zo'n bewogen aan-

eenschakeling van gebeurtenissen en stemmingen geweest, dat het meteen een perfecte illustratie vormt van Idee 252: "Er is geen mens wiens gemoedsgeschiedenis niet belangrijker is dan de langste 'mooiste' *gemaakte* roman." Laten we de roman van zijn gemoedsgeschiedenis even doorbladeren.

Hij begint op 2 maart 1820 in de Korsjespoortsteeg te Amsterdam. Of liever: hij begint op 29 maart 1856, wanneer Dekker zich genoodzaakt voelt Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist om "eervol ontslag uit 's Lands dienst" te verzoeken. Immers, zonder dat ontslag was er geen *Max Havelaar* geweest, en zonder *Havelaar* geen Multatuli.

De ambtenaar Douwes Dekker, die tussen 1838 en 1856 carrière maakte in Nederlands-Indië, was niet bekender dan onverschillig welke ambtenaar. Hij viel alleen wat meer op, deels door zijn kwaliteiten, deels door zijn excentriek gedrag. Van Twist in eigen persoon bewonderde hem als een "bekwaam en ijverig ambtenaar" en vele collega's waardeerden zijn "kunde en ijver", zijn "grootte werkkraft en innemende eigenschappen". Maar hij was al even excentriek als bekwaam. A.J.F. Hamers vertelt dat Dekker in Indië "den excentrieken Lord" en "den gek" werd genoemd, en vele anekdotes uit die periode maken begrijpelijk waarom. Het begon al op de bootreis van Nederland naar Java, toen de 18-jarige Eduard, uitgedaagd door zijn vader – tevens kapitein van het schip – helemaal tot in het topje van de mast klom. Zijn broer Jan was doodsbang, want Eduard leed aan hoogtevrees... Toen hij later met Jan op de ree van Batavia voer, schepte hun bootje bijna water. Jan begon overbezorgd te waarschuwen dat Eduard toch voorzichtig moest zijn om niet in het water terecht te komen... "Zanik niet zo," onderbrak Eduard, "of ik gooi me expres in 't water". Waarop Jan: "Dat zal je wel laten, 't is hier vol haaien". Natuurlijk wierp Eduard zich bij die woorden overboord. Jan maakte rechtsomkeert en pikte hem op. Van zodra hij goed en wel weer in de boot zat, begon Jan uit te varen over zijn roekeloosheid, met het gevolg dat Eduard weer in het water sprong. Later, te Natal – een van de uiterste Nederlandse vestigingen aan de westkust van Sumatra – dook Dekker nog maar eens het water in. Dit keer om zijn hondje te redden... Om een vrouwenhistorie ging hij te Padang een duel aan met Hébert, 1ste Luitenant der Genie en tot voor die historie een van Dekkers boezemvrienden. Het was ook te Padang dat hij kalcoenen stal van generaal Michiels, omdat hij – zoals hij achteraf aan de politie verklaarde – geen traktement genoot en toch moest leven...

In 1842 belandde hij te Natal, waar hij een groot aantal functies moest

waarnemen: administratieve, juridische, commerciële, militaire... Dat alleen al maakt begrijpelijk dat hij een aanzienlijke achterstand opliep in de verantwoording tegenover zijn overste, en dat er in zijn kasboek enkele fouten slopen; fouten waarvan hij zich overigens niet eens bewust was, want administratie vond hij eigenlijk al even onbelangrijk als spel-ling. Er waren te Natal belangrijker dingen te doen. De hervormer begon stilaan de overhand te krijgen op de administrateur.

Wegens het uitblijven van verantwoording, besloot de dictatoriale generaal Michiels (van wie Dekker de kalkoenen zou stelen) hem over te plaatsen naar Padang. Dat gebeurde op 22 juli 1843. Maar tijdens het onderzoek dat na de overplaatsing werd ingesteld, kwam ook het 'bedrog' in Dekkers kasboek aan het licht, en in juni 1844 werd zijn overplaatsing omgezet in "schorsing wegens ontrouwe administratie". Pas een eeuw later is ontdekt dat het zogenaamde bedrog op een dubbele schrijffout berustte, die bovendien nog in Dekkers nadeel uitviel, zodat hij bezwaarlijk van fraude kan worden beticht. Michiels heeft Dekker echter nooit de kans gegeven om de stukken in te kijken en zich te verantwoorden, hoezeer die daarop ook heeft aangedrongen. Een vol jaar bleef hij geïnterneerd te Padang: onbezoldigd, zonder rechten, zonder vrijheid, en met een schuld van meer dan 4.000 gulden (toenmaals een gigantisch bedrag) voor een bedrog dat hij nooit had gepleegd. Over hoe hij dat jaar van zwarte armoede heeft overleefd weten we niets meer dan dit ene intrigerende zinnetje uit het twaalfde hoofdstuk van *Max Have- laar*: "Tine drukte hem de hand, zy wist het."

Na dat hongerjaar moest Dekker van meet af aan herbeginnen. Hij maakte vrij vlug promotie, maar raakte overspannen en ziek. Naar het gebruik van die tijd vroeg hij drie maanden herstelverlof in Nederland, met voorschot op zijn wedde. De drie geplande maanden zouden uitlo- pen tot drie jaar...

Toen hij dan in 1855 naar Indië terugkeerde, werd hij aangesteld tot assis- tent-resident te Lebak. Van Twist deelde daarover later het volgende mee:

Op de diners, of liever na de diners, waarop ook hij met zijn echtge- noote nu en dan werden genoodigd, had ik meermalen met hem gesproken en had hij mijn sympathie verworven door zijn hart voor den inlander. Toen Lebak open kwam en ik wist, dat dáár de toestand der bevolking veel te wenschen overliet, dacht ik, dat hij daar de reg- te man op de rechte plaats zou zijn en ofschoon de R[aad] v[an] I[ndië] hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot assistent-resident.

In Lebak liet de toestand der bevolking inderdaad veel te wensen over. Knevelarij, misbruik van gezag, uitbuiting van de bevolking door de regent (het inlandse hoofd), het werd er allemaal oogluikend toegestaan door de Nederlandse oversten, deels omdat ze de regent nodig hadden om hun machtspositie te behouden, deels uit schrik hun job kwijt te raken als ze ongunstige berichten zouden doorsturen, mogelijk ook nog uit andere motieven: Hasselman, bij voorbeeld, beweerde dat de regent "meiden" leverde aan de resident (het Nederlandse hoofd).

Dekker vond dat het zo niet verder kon en dat het zijn plicht was iets te ondernemen. Had hij bij zijn ambtsaanvaarding niet beloofd "de bevolking te beschermen tegen afpersing en geweldenarij"? Toen hij er meer en meer van overtuigd raakte dat zijn voorganger, die bewijsstukken en getuigenissen tegen de regent verzameld had, vergiftigd was, besloot hij tot actie over te gaan en de regent aan te klagen. Dat hield echter in dat de regent onmiddellijk gevangengenomen moest worden opdat hij geen tijd zou krijgen om getuigen om te kopen of te vermoorden.

Achte Dekker de gevangenneming van de regent een vanzelfsprekende voorwaarde voor een correcte gang van zaken, voor de Nederlands ambtenarij was het een onmogelijkheid: de regent gevangennemen zou regelrecht indruisen tegen de diepgewortelde verering die de bevolking in weerwil van alle knevelarij voor hem koesterde, en meer nog tegen de "geest der ambtenarij", die huiverde van acties zoals de voorgestelde. Dat wist Dekker ook wel, en daarom probeerde hij eerst nog om de regent tot betere gevoelens te brengen (denk aan de Rede tot de Hoofden van Lebak), en vervolgens om zijn aanklacht via de voorgeschreven hiërarchische weg te formuleren. Pas toen ook dat mislukte, heeft hij de zaak geforceerd door zich rechtstreeks tot de Gouverneur-Generaal te wenden.

Dat viel niet in goede aarde. In plaats van gelijk, kreeg Dekker een berisping. De Raad van Indië stelde voor hem te schorsen, maar Van Twist wijzigde dat voorstel in overplaatsing naar Ngawie. Dat was voor Dekker allemaal tot daaraan toe, maar in de kabinetsmissive waarin de beslissing werd meegedeeld, stond één zin te veel:

In Uwe bedoelde handelingen worden evenzeer gemist bezadigd overleg, beleid en voorzigtigheid, zoo zeer vereischt in een' ambtenaar met uitvoering van gezag in de binnenlanden bekleed, als begrippen van ondergeschiktheid aan Uwen onmiddellijken superieur.

Heel zijn heroïsch optreden werd hier berispt als ging het om een ambtelijk conflict, en bovendien werd hij gekrenkt in zijn eer. Dan maar liever barsten dan buigen: hij vroeg "eervol ontslag uit 's Lands dienst" en kreeg dat ook op 4 april 1856.

En toch had hij nog hoop. De hoop namelijk dat Van Twist, die hem immers gunstig gezind was, hem zou begrijpen en gelijk geven als hij alles uit zijn eigen mond hoorde. Men had Van Twist ongetwijfeld misleid, halve waarheden verteld en Dekker in een kwaad daglicht gesteld... Hij zou persoonlijk naar Van Twist toegaan om het hem eens allemaal uit te leggen, en hij zou gelijk krijgen. Daarmee zou de Javaan al bij al nog beter geholpen zijn, en bovendien zouden al die fatsoenlijke ambtenaren op die manier eens flink op hun nummer gezet worden. Het zou een schitterende revanche worden! Maar het plan mislukte totaal. Driemaal vroeg Dekker om audiëntie; driemaal wees Van Twist dat verzoek af. Enkele weken later keerde hij definitief naar Nederland terug, als Gouverneur-Generaal in ruste. Van zijn opvolger had Dekker niets te verwachten.

Het spreekt vanzelf dat een beslissing als die van Dekker te Lebak niet van de ene dag op de andere wordt genomen. Je moet er allereerst de overtuiging voor hebben, de koppigheid, en vooral het temperament. Op zijn 56ste schreef hij over zijn verblijf in Indië: "Wat ik in Sept. 1838 toen ik, 18 jaren oud zijnde, uit Holland vertrok, geleerd had of bijgewoond en ondervonden, beteekent niet veel! Eerst in Indië ontwaakten m'n vermogens, m'n gedachten en m'n hart." In Dekkers opvattingen zoals die tijdens zijn Indisch verblijf steeds duidelijker contouren gingen aannemen, zien we inderdaad een evolutie die regelrecht naar Lebak leidt. We hoeven slechts terug te gaan tot zijn schorsingsperiode te Padang om daar het hele Lebakconflict al in de kiem aanwezig te vinden. In een rapport uit die periode staat te lezen:

Ik geloof dat men weinig of niet werkt, evenmin in de pepertuinen als in de sawa [= terrasvormig, bevoeid rijstveld], maar ik geloof tevens dat geknakte énergie van die werkeloosheid de oorzaak is. [...] Men moet voor den arbeider eene meer lagchende toekomst, een vrolijker vooruitzicht daarstellen, en in dit geval een aanvang maken met hem te voeden.

(21 maart 1843)

Dir is niet langer de taal van een onderdanig ambtenaar, maar van een

sociaal hervormer. In het volgende stuk uit diezelfde periode is die hervormer nog nadrukkelijker aan het woord:

Ik ben jong en onbeduidend in vergelijking met de magt der heerschende begrippen, waartegen mijne beginselen mij noodzaken op te staan, maar blijf niettemin trotsch op mijne zedelijke onafhankelijkheid, trotsch op mijne principes, trotsch op mijne eer!

(3 oktober 1843)

Maar ook al hebben Dekkers overtuiging, karakter en temperament in Indië een zeer concreet doelwit gevonden, geboren zijn ze daar allerm minst. Allerlei verhalen en mededelingen over zijn jeugd tonen ons de "Edele Vriend van Ongelukkigen", zoals hij in november 1865 in het *Algemeen Handelsblad* werd genoemd, al in volle ontwikkeling. Om dat te illustreren haal ik een anekdote aan, zoals Dekker ze in een van zijn verlovingsbrieven aan Tine vertelt. De commentaar die hij erbij geeft, is al even typerend als het voorval zelf:

Ik wandelde op een Zaterdag met mijn broeder Willem, die helaas niet meer leeft – hij was een allerliefste jongen en drie jaren jonger dan ik – op de Hoogesluis te Amsterdam. Ik herinner mij zeer goed, dat het juist zaterdag was, omdat er veel Joden op de been waren. Voor ons uit liepen twee joden kindertjes, een jongetje en een meisje. Het waaide hard en het meisje, dat het toezigt over haar broertje scheen te hebben, vermaande hem zijn mutsje goed vast te houden. Ik onthoud nog al goed kleinigheden, het was een fluweel baretje met schotse ruiten om den rand. Het mutsje waaide af en rolde over de steenen tot de wind het naar den kant...

Herinnert ge u die laagte naast de hooge sluis, daar waar een soort van tuintje is, bijna au niveau van het water? Daar waaide het mutsje in.

De jongen, die vergeefs het ding tot bij de leuning was nageloopt, huilde en het meisje scheen bang te wezen voor berisping als zij te huis kwam, het arme kind wrong de handen en zag zoo bedroefd naar beneden...

Men vraagde een man, die in een schuitje de brug doorvoer, het aan te reiken. Hij wilde niet. Wie houdt zich ook op om het mutsje van een jodenkind, – wie let er op het geschrei van een jodenmeisje!

Ja men lette er op om eene reden te hebben tot stilstaan bij de weg.

Gij weet hoe men in Europesche steden om elke kleinigheid zamen-schoolt, hoe ieder vraagt: "wat is het?" en niemand vraagt: "kan ik helpen?"

Toen de laatstaangekomenen eenige oogenblikken later vraagden: "wat is er?" was het antwoord: "Daar is een jonge heer naar beneden geklommen om het mutsje van dat kind terug te halen." Die jonge heer was ik, natuurlijk.

Men hielp mij met een touw naar boven, want ik kon niet tegen den gladden regten muur op. Ik scheurde mijne kleederen en schaafde mij de handen, maar niet genoeg naar mijn zin. Ik heb in mijn leven weinig genot gehad, dat boven de aandoening ging die ik gevoelde toen ik weder boven stond. Ik wilde mijn portret wel hebben van dat oogenblik. Twintig of dertig menschen, allen lieden van geringeren stand en meest joden, juichten mij toe. Een oud man, dezelfde die het touw had gegeven, gaf mij de hand en zeide: "Jongeheer, het zal u goed gaan!" Mijn lieve Willem riep als of hij grootsch was: "dat is mijn broêr, Eduard!" en ik...

O, die vervloekte ijdelheid! ik gloeide van genot. Ja, ik was wel blijde om de vreugde van het kind, dat voor knorren der ouders gevrijwaard was, maar dit was het niet, – als ik daarom alleen verheugd ware geweest, zoude het voor mijne goedhartigheid pleiten, neen "ik had mijn loon weg". Alles zag op mij, alles noemde mij, alles prees mij! Die menschen zouden mij op dat oogenblik gehoorzaamd hebben als ik – kleine jongen – hen iets gelast had. Ik nam de voorspelling van den ouden man aan als iets natuurlijks en ik liep dien dag op stelten des hoogmoeds voort, ieder aanziende alsof ik vragen wilde: "groet gij mij niet, mij..."

Heb mij lief, Everdine, als gij kunt... maar acht mij niet te veel. Stel het vuurwerk dat schittert, niet boven het lampje, dat licht geeft.

(Brief van 24-27 oktober 1845)

Quichoteske edelmoedigheid en even quichoteske ijdelheid, zij vormen de hoofdingrediënten van deze "martelaar van zijne beginzelen en zijne eer", zoals Braunius Oeberius hem in een brief aan d'Ablaing noemde (31 maart 1864). We vinden ze twintig jaar na de historie van het jodenmutsje terug in Dekkers eis om "eene meer lagchende toekomst" voor de Javaan en in zijn "trotsch" uit de schorsingsperiode te Padang. Nog eens tien jaar later zijn ze bepalend voor zijn optreden te Lebak. En wie Dekkers levensloop volgt vanaf de Korsjespoortsteeg tot Nieder-Engel-

heim, vindt ze terug in al wat hij doet en laat. Hij zal hem in de bres zien springen voor een bedreigde actrice, een slavenfamilie zien vrijkopen, zijn hondje zien redden, armen aan brood zien helpen of aan onderdak... maar hij zal hem te Batavia, na een lang en vriendschappelijk gesprek met een beroemd advocaat, ook in volle ernst horen uitroepen:

- Je bent een enorme knappe kerel, en daarom verwonder ik mij over één ding!
- En dat is?
- Dat je je nog niet gebogen hebt voor mijn genie!

"Ridderlyk en moedig", terzelfder tijd gloeiend "van onverzadelyke eerzucht", zo typeerde Dekker zichzelf in zijn wereldberoemd zelfportret uit *Max Havelaar*.

Het drama van Lebak, want een drama zou het in de loop der jaren meer en meer worden, vormt niet alleen het voorlopige sluitstuk van een half leven bewustwording, maar bevat tevens het scenario van Multatuli's verdere levensloop. Zoals Spigt het formuleert: "Elk nieuw hoofdstuk in de biografie van Eduard Douwes Dekker kan men wel beritelen met: een nieuwe verwachting - om het steeds weer te moeten besluiten met: een nieuwe teleurstelling."

De eerste grote teleurstelling die volgde was *Max Havelaar* zelf. Door zijn ontslag te Lebak was Dekker op slag een berooid man. De situatie was vergelijkbaar met het schorsingsjaar te Padang, maar ze was pijnlijker, want toen leed Dekker alleen, nu trof de armoede ook zijn vrouw Tine en zijn zoon Edu. Op 10 april 1846 immers, was Dekker na een mislukte liefde met Caroline Versteegh in het huwelijk getreden met Everdine Huberte, Baronesse van Wijnbergen, dochter uit een verarmde adellijke familie, en uit dat huwelijk was acht jaar later een zoon geboren.

Dekker solliciteerde wanhopig naar een nieuwe betrekking, wat mislukte. Plannen voor het huren van een rijstpelmolen mislukten eveneens. Bovendien werd Tine juist in die periode weer zwanger. Daarbij kwamen dan nog de schulden die hij overgehouden had aan het zogenaamde bedrog en aan zijn drie jaar durende herstelperiode in Nederland. De toestand werd van dag tot dag uitzichtlozer, zodat Dekker besloot naar Nederland terug te keren om daar zijn geluk te beproeven. Tine zou met Edu bij zijn broer Jan blijven.

De reis naar Nederland werd een ware verademing en tegelijk een

ultieme poging om zichzelf en zijn gezin van een bestaan te verzekeren, zonder daarbij te vergeten waar het eigenlijk allemaal om begonnen was: de zaak van de Javaan.

De pogingen die hij daartoe ondernam, waren al even radeloos als ultiem. Te Homburg wou hij zijn slag slaan bij de speelbank. Het mislukte. In januari 1858 was hij te Brussel, waar hij onderdak vond in het logement "Au Prince Belge" in de Bergenstraat. Daar schreef hij een rekest aan de Gouverneur-Generaal in ruste, met de beroemde slotzin "MAAR, EXCELLENTIE, ANDERS DIENEN DAN IK TE LEBAK DIENDE, KAN IK NIET." De Excellentie zweeg. Hij probeerde nogmaals Van Twist te spreken. Ook dat mislukte. Toen trok hij naar Kassel, waar hij een paar maand verbleef. Maar de situatie werd alsmaar hopelozender. Bij de oude schulden voegden zich nieuwe: hotel- en logementsrekeningen liepen onbetaalbaar hoog op. Broer Jan repatrieerde, en Tine met hem. Te Luik zag Dekker vrouw en zoon terug, en zijn dochtertje Nonnie voor het eerst. Vandaar ging het naar Antwerpen, de geboortestad van Tine.

Uiteindelijk reisde zij naar Rotterdam, waar ze van kennissen geld moest lenen om de reis te kunnen betalen. Dekker ging naar Brussel, nam weer zijn intrek in "Au Prince Belge", en schreef, ten einde raad, zijn *Max Havelaar* – waarvoor hij al heel wat materiaal kant en klaar had – in minder dan een maand. Op 13 oktober 1859 was het boek af. Hij verwachtte er niet minder van dan redding en victorie op alle fronten: erkenning van zijn gelijk, rehabilitatie, daardoor ook hulp voor de Javaan, hulp voor zijn gezin én een flinke afstraffing van het Nederlandse koloniale bestuur dat plichtsvolle ambtenaren brodeloos liet verkommeren en lafhartige ellendelingen beloonde met een flink pensioen en een zee van onverdiende rust.

Maar Dekker was totaal onbekend als schrijver en wist van het uitgevers- en boekenbedrijf zo goed als niets af. Jacob van Lennep, rijksadvocaat en gerenommeerd schrijver, zou hem helpen. Dekker stuurde hem het manuscript en Van Lennep was meteen in de wolken. Een meesterwerk was het, bliksems mooi! Tenminste, dat schreef hij aan Dekker. Aan Rochussen, de toenmalige conservatieve minister van Koloniën, liet hij intussen weten dat hij een boek als een kruittvat in handen had, waarvan de publikatie weleens heel nare gevolgen zou kunnen hebben. Zou Rochussen er niet beter aan doen Dekkers eisen in te willigen en zo de publikatie te verijdelen? Dat zinde Dekker wel, want niet zijn boek, maar de *zaak* interesseerde hem, en als die zaak zonder dat boek vlugger behar-

tigd kon worden, dan des te beter! Maar de regering bood naar zijn mening niet genoeg.

Dekker stelde een veel te groot, maar zeer begrijpelijk vertrouwen in Van Lennep. "Fideel, hartelijk, flink, waardig, soliede"... in die termen beschrijft hij hem in zijn brieven aan Tine. Op 23 januari 1860 verzocht Van Lennep hem om het kopijrecht af te staan: "Om [...] met de Ruyter [de uitgever] een kontrakt te kunnen maken, dien ik het bewijs te hebben, dat ik daartoe het recht heb." Dekker tekent onmiddellijk en zonder enige argwaan. Hij stemt er zelfs mee in dat Van Lennep hier en daar ingrijpt en een indeling in hoofdstukken aanbrengt. Op 14 mei 1860 verschijnt zijn boek eindelijk. Van Lennep blijkt echter nogal ernstig ingegrepen te hebben: de tekst is op honderden plaatsen verminkt; aanstootgevende passages zijn geschrapt; namen en data zijn vervangen door puntjes, waardoor het boek een verzinsel lijkt in plaats van een document; het verschijnt bovendien enkel in een luxe-editie van 4 gulden, het weekloon van een arbeider; de oplage is zeer beperkt, en slechts twintig exemplaren worden naar Indië verscheept... Maar desondanks blijft Dekker geloven in de goede bedoelingen van Van Lennep. Hij is trouwens al heel blij dat zijn *Max* uitgegeven wordt. Liever anders natuurlijk, maar toch beter zó dan helemaal niet! Nu enkel nog wachten op het effect: eerherstel, gelijk krijgen, recht voor de Javaan, afstraffing van de ambtenarij... Maar er gebeurt... niets. Wel ging er een "rilling door het land", zoals Kamerlid Van Hoëvell het in de Tweede Kamer uitdrukte, wel werd Dekker op slag de beroemde "held van Lebak", maar intussen bleef hij even arm, berooid en dakloos, en de Javaan eveneens. "Wat helpt rillen, als men niet handelt", zou hij later bitter neerschrijven.

En toch bleef hij voorlopig nog vol goede hoop. Kwam er geen reactie van de weinige kopers van zijn al te dure *Max*, dan zou er toch zeker en vast reactie komen van het volk, als dat tenminste de kans kreeg om het boek te lezen. Er moest een volkseditie komen, goedkoop en in grote oplage. Dat stelde hij voor aan Van Lennep, die laconiek antwoordde: "Wie een huis koopt, heeft het recht het te verbouwen zonder den verkooper te raadplegen." Pas toen zag Dekker in dat Van Twist en Van Lennep elkaar waard waren in *geraffineerde onbetrouwbaarheid*. Hij spande een proces aan om weer de eigendom te verwerven over het boek dat hij met zoveel smart en hoop doorleefd en geschreven had. Hij verloor uiteraard, want hij had zelf, al te goedgegelovig, het kopijrecht aan Van Lennep afgestaan.

Intussen was in november 1860 al een tweede druk verschenen. Even duur en beperkt als de vorige. Er brak iets in Dekker. Hij veranderde nu ook *werkelijk* van "vliegenreddende Havelaar" in de Multatuli die hij voorspeld had te zullen worden: de "klewangwettende", de niets-ontziende, de bitter sarcastische. Huét had overschot van gelijk toen hij hem "de virtuoos van het sarcasme" noemde, alleen vergat hij erbij te vertellen dat het sarcasme van Multatuli geboren werd uit de smart van Douwes Dekker. Of zoals Multatuli het zegt in Idee 324: "De hevigste uitdrukking van smart is sarcasme."

Toen Dekker in 1865 een bloemlezing samenstelde uit eigen werk, kon hij er niets in opnemen uit *Max Havelaar* omdat de uitgever hem de toestemming weigerde. In 1871 verscheen de derde druk van *Max Havelaar*, dit keer bij Schadd, buiten Dekkers weten om, en even verminkt als de vorige.² Pas toen in 1875 de vierde druk werd voorbereid, kreeg Dekker – na vijftien jaar! – de kans om de ingrepen van Van Lennep weer ongedaan te maken, maar hij beschikte niet meer over het handschrift (dat trouwens pas in 1910 teruggevonden is), de feiten waren intussen al bijna twintig jaar oud, en zijn droom was gebroken.

Dertig jaar lang heeft *Max Havelaar* als betrouwbare informatiebron gegolden over Dekkers optreden te Lebak. Pas later, toen hij door zijn volgende, ongezouten publikaties een indrukwekkend aantal vijanden had gekregen, begonnen die de "waarheid" uit te zoeken. Het kon immers toch niet dat de "dief, falsaris, knevelaar, machtsmisbruiker, leugenaar, beul voor zijn gezin, wellusteling en pooier" die hij inmiddels heette te zijn (in die opsomming vat Du Perron de belangrijkste aantijgingen van Multatulihater dominee Vos samen)... het kon toch niet dat zó iemand ooit de nobele daad van Lebak had gesteld? Dat hij ijdel was, hoefde men al niet meer te bewijzen; dat had hij intussen zelf al nadrukkelijk toegegeven. Niet langer als een pijnlijke bekentenis van zwakte, zoals in het relaas van het jodenmutsje, maar als een kwaliteit, ja zelfs een eer. Want meer en meer was hij tot het inzicht gekomen dat hij met al zijn ijdelheid, en precies *door* die ijdelheid, veel hoger stond, en in elk geval veel dichterbij de waarheid, dan al die lafhartige zogenaamde nederigen: "Nederigheid is 'n lafhartige manier om wat te schynen." (Idee 223) "De hoogste graad van moed is hoogmoed." (Idee 220) "Wie

² In 1985 heeft A. Kets-Vree nog een clandestiene, z.g. "dubbeldruk" ontdekt, die vermoedelijk eind 1865, begin 1866 als voortzetting van de tweede druk verspreid is. Zie: *De Nieuwe Taalgids*, 1985, p. 330-340.

nederig spreekt van zichzelf, wordt boos als gy hem gelooft, en woedend als ge'm nazegt wat-i zegt." (Idee 222) Dat verwijt kon hem dus niet meer deren. Hij had het handig teruggespeeld naar de verwijters zelf.

Maar gesteld dat bewezen kon worden dat hij in zijn *Max Havelaar* gelogen had, hij die zo prat ging op zijn waarheidsliefde, dát zou pas stof doen opwaaien. En inderdaad, nog tijdens, maar vooral na zijn leven, diepte men documenten op, ging snuffelen in archieven en trok zelfs naar Indië om daar uit te zoeken of zus en zo inderdaad zus en zo waren geweest. Het angstaanjagende ravijn achter het huis van Havelaar bleek niet meer dan een zachte glooiing, de naam Saïdjah bleek van bedenkelijke oorsprong, de Rede tot de Hoofden van Lebak was in werkelijkheid nooit zo uitgesproken, en begreep Dekker wel de taal waarin al die zogenaamde geknevelden hun nood waren komen klagen? Kortom, zoveel bleek romantisch verdictsel in dat fameuze boek, dat boze tongen op den duur beweerden dat hij de "zaak van de Javaan" er eigenlijk maar achteraf had bijgefantaseerd om het geheel een tint van idealisme te geven.

Hoe diep dit soort Multatulistudie geworteld zat, heb ik pas ten volle beseft toen ik enkele jaren geleden een antiquarisch exemplaar van Du Perrons pleidooi *De man van Lebak* (1937) op de kop kon tikken en op de binnenflap in het sierlijke handschrift van de vorige eigenaar de volgende waarschuwing aantrof: "Een boek met geraffineerde leugens."

Men had zich al die moeite kunnen besparen. Had Multatuli immers niet zelf toegegeven dat "Saïdjah en Adinda" een verdictsel was, Wawelaar een karikatuur, en de hele *Max Havelaar* slechts *middel* en geen doel? En had hij niet, aan het einde van zijn ophefmakend boek, het enige pertinente antwoord gegeven op alle vragen die ooit gesteld konden worden?

Goed, goed, alles goed! Maar... *de Javaan wordt mishandeld!* Want: *wederlegging der HOOFDSTREKKING van myn werk is onmogelyk!*

Maar laten we terugkeren naar het jaar 1860. Na de publikatie van *Max Havelaar* namen de catastrofen toe. Met de achtereenvolgende uitgevers alleen al, liep het keer op keer mis. Güntz bezat geen rooie duit. Meyer (uitgeversnaam van d'Ablaing) zat voortdurend in grote financiële nood. Van Helden ging failliet. En toen verscheen eindelijk de milde, eerlijke en hartelijke Funke, maar hij kwam te laat.

Toch was er één lichtpunt: na *Max Havelaar* bleef Dekkers faam als schrijver groeien. Hij was erg produktief in die eerste jaren: *Wys my de plaats waar ik gezaaid heb* (1861), *Minnebrieven* (1861), *Over vryen arbeid in Nederlands-Indië* (1861-1862), *Ideeën, Eerste bundel* (1862), *Japanse Gesprekken* (1862) en enkele kleinere werkjes vloeiden uit zijn gevreesde pen. Maar er waren ook lange periodes van non-produktiviteit, wanneer de schuldeisers in actie kwamen, of wanneer de ontmoediging hem overviel, of wanneer de zorg om het dagelijkse bestaan elke andere zorg kwam verdringen. Want al dat geschrijf bracht weinig op, dat weinige werd meestal niet op tijd uitbetaald, en het diende toch altijd weer om de schier bodemloze schuldenput iets minder diep te maken...

Terwijl Tine met de kinderen in Brussel probeerde te overleven, immer trouw wachtend op de uiteindelijke overwinning van haar geniale echtgenoot, kwam hij via correspondentie rond de *Ideeën* in contact met Maria Frederika Cornelia Hamminck Schepel, beter bekend onder de naam Mimi. Wat eerst verliefdheid leek, groeide spoedig uit tot liefde. Een liefde die volgens Dekker probleemloos haar plaats kon hebben naast zijn "hogere" liefde voor Tine. Hij had haar in een van zijn verlovingsbrieven toch al geschreven: "Ik zoude gaarne zesmaal voor den regter willen verklaren, dat ik u trouw zal wezen, maar in het algemeen heb ik zeer anti-maatschappelijke idées over het huwelijk. Blijft men elkander beminnen, dan is er geen band noodig. Zoo niet dan is die band drukkend, onmenschelijk en immoreel." (Brief van 5-8 november 1845) Ook later biechtte hij al zijn amourettes heel openhartig op en dus werd Tine ook over die lieve Mimi uitvoerig ingelicht. Omgekeerd had Mimi – zoals alle vrouwen die Dekker kende – al een zeer hoge dunk van Tine, nog vóór ze die ooit had ontmoet.

Maar intussen zat Dekker niet stil. Integendeel. Nog steeds poogde hij op allerlei manieren zijn zaak te redden. Op het congres van de *Association internationale pour le progrès des sciences sociales* te Amsterdam hield hij een polemisch betoog tegen de Nederlandse roofstaat, zoals hij die inmiddels was gaan noemen. De buitenlandse pers deelde zijn verontwaardiging, maar in Nederland bleef het weer stil. In 1864 vatte hij het plan op om zijn portret te koop aan te bieden. Veel sympathisanten hadden zich bereid verklaard om hem te helpen als dat nodig zou blijken en thans was het meer nodig dan ooit. In Brussel liet hij bij de duurste firma – want een aristocratisch gentleman bleef hij zelfs in zijn zwartste dagen – een portret maken dat hij in twee versies te koop zou aanbieden: foto en litho (steendruk). De foto zou 100 gulden kos-

ten, de litho tien. Wie die prijzen naast die van de (dure!) *Havelaareditie* legt, zal vaststellen dat Multatuli's portret waanzinnig veel kostte. De legende wil dat Dekkers uitgever in zijn winkel een apart loketje installeerde, uitsluitend voor de verkoop van de portretten. Ook de achthonderd intekenaars op de *Ideeën* werden aangeschreven. Maar de verkoop verliep allertreurigst: eerst drie portretten van 10 gulden, toen nog één en toen niets meer. Op den duur durfde Dekker er niet meer naar informeren. Het eindresultaat was: nog meer schulden, want van de hele portrettenvoorraad was nog geen cent betaald. En Dekker had het geld letterlijk broodnodig, niet alleen voor zichzelf, maar vooral voor Tine, die in Brussel bedreigd werd door schuldeisers en logementshouders, ja zelfs door bakker en slager. De toestand werd nog ellendiger nu Dekker door de mislukte portrettenzaak zijn vertrouwen in "Publiek" volkomen kwijt was, en daardoor niet meer in staat was om nog een letter op papier te zetten, terwijl schrijven toch zijn enige bron van inkomsten was. In die omstandigheden verkocht hij de rechten op de eerste twee bundels *Ideeën*, op *Over vrijen arbeid* en op *De bruid daarboven* aan Meyer. Later zou hij hem een dief noemen.

Op 1 december 1865 woonde Dekker in Amsterdam een operette bij. Een van de artiesten die op dat ogenblik niets te doen had op de scène, kwam naast hem zitten om vanuit de zaal mee te luisteren naar het optreden van zijn moeder, de sopraan Mevr. Sauvlet. Enkele heren achter hen maakten schampere opmerkingen en toen Dekker daar meer dan genoeg van had, stond hij op en gaf de meest nabije een klap. Diens vriend, die spontaan te hulp kwam, kreeg dezelfde behandeling. Enkele maanden later moest Dekker voor de rechtbank verschijnen. Hij kwam opdagen, al moest hij diezelfde dag naar Duitsland vertrekken. Hij wachtte tot hij aan de beurt zou komen, maar toen hij naar zijn gevoel lang genoeg had gewacht, vertrok hij. Bij verstek werd hij veroordeeld tot een gevangenisstraf van vijftien dagen en een kleine boete.

Samen met Mimi beproefde hij nu weer zijn geluk bij de speelbank in Duitsland. Hij had daarvoor een feilloos systeem ontworpen, waarmee je eenvoudigweg winnen moest. Aanvankelijk liep alles gesmeerd. Hij zag al zijn dromen en plannen al werkelijkheid worden. Maar toen keerden de kansen en al het geld was op. Intussen was de toestand van Tine te Brussel totaal onhoudbaar geworden. Zij vluchtte hals over kop naar Amsterdam, waar ze onderdak vond bij Meyer.

De situatie van het gezin Dekker, voor zover van een gezin nog sprake kon zijn, had een absoluut dieptepunt bereikt. De brieven van Dek-

ker die uit die periode bewaard zijn, staan bol van schrijnende klachten als "Ik heb 't heel moeielyk, en letterlyk niet te eten. Ik vraag U my wat te helpen als 't u enigszins mogelyk is. Nog eens, 't is letterlyk om te *eten*." (Brief aan Huet van 3 juli 1866) "Als ik zeg dat ik niets heb, *is 't* zoo. Sedert nu – ik weet niet hoeveel, dagen heb ik geen petroleum, geen gekookt eten, ja zelfs niet altyd brood. Dit is de letterlyke waarheid." (Brief aan Huet van 9 augustus 1866)

Vooraf uit medelijden met Tine en de kinderen, besloot een aantal progressieven, waaronder Huet, Potgieter, Van Vloten, iets voor hen te doen. Ze richtten een Multatuli-commissie op, publiceerden een circulaire om geld te verzamelen, en stelden Tine op die manier in staat om, samen met de kinderen, richting Milaan te trekken, naar een vriendin die ze in Brussel had leren kennen en die haar aan een bescheiden betrekking zou helpen. Ze vertrok op 1 juli 1866; Dekker vernam het pas de dag daarop. Een week later las hij de circulaire en, net zoals destijds in de kabinetsmissive te Lebak, stond ook hier een zin te veel:

Hun man en vader, de keerzij van wiens belangelozen aard het is, allermintst een finencie-man te wezen, wiens roeping eer op ieder ander gebied dan dat eener doeltreffende behartiging zijner geldelijke belangen ligt, is daartoe [nl. om zijn gezin te onderhouden] niet bij machte.

Dekker voelde zich "neergeslagen", door de "vrienden" verraden, en door de circulaire beledigd. Aan Tine schrijft hij midden juli: "De hoofdindruk die ik van de zaak heb is dat ik moest uitgesloten zyn. Er ligt over alles een tint alsof ik 't geld op zou maken dat voor jou en de kinderen noodig was, ja, alsof ik 't je zou afnemen. [...] Ik ben eens vooral gebrandmerkt alsof ik jou en de kinderen te kort doe om zelf wat te hebben."

Vanaf nu zou hij tot het uiterste gaan om te bewijzen dat hij wél voor vrouw en kinderen kon instaan. Na enkele lezingen in Vlaanderen hoopt hij daar hulp te vinden, maar de Vlaamse vriendschap knakt waar de beloften daden moeten worden. Eind 1867 lijkt er hulp te zullen komen vanuit Nederland. Nederland verkeerde toen in een politieke crisis. De conservatieven, wier overwicht op het spel stond, konden een polemische kracht als Multatuli best gebruiken, en hij werd dan ook vriendelijk ingehaald. Rochussen zorgde ervoor dat Dekkers straf van vijftien gevangenisdagen kwijtgescholden werd: de koning verleende gratie op

11 januari 1868. Daarna ontving Rochussen hem, evenals de andere conservatieve ministers. Dekker stelde zijn bekende eisen, onveranderd sinds 1856. Maar behalve vriendelijk en hartelijk zijn, deden de ministers niets. Ze konden hem wel gebruiken, maar niet onder die voorwaarden. Na een maand geduld, gaf Dekker het wachten op, en vertrok, ontgoochelder dan ooit, weer naar Duitsland. Drie weken later leed het conservatieve kabinet een verpletterende nederlaag.

Intussen probeerde Tine in Italië aan de kost te komen door lesgeven, maar haar gezondheid was zwak, en verslechterde zienderogen. Ze moest voortdurend een beroep doen op de door Dekker zo verachte Multatuli-commissie om te overleven. Potgieter zond haar geregeld geld, tot Mimi eind 1868 een erfenis ten deel viel. Eindelijk achtte Dekker het ogenblik gekomen om een grote droom in vervulling te zien gaan: de hereniging van zijn gezin. Er werd een huis gehuurd in Den Haag. Dekker beschreef het in geuren en kleuren in zijn ontroerend optimistische brieven aan Tine. Zij arriveerde met de kinderen in februari 1869 en nam, samen met Mimi en Dekker, haar intrek in de droomwoning. Maar ook die onderneming mislukte. Deels door emotionele en psychologische spanningen. Edu en Nonnie, die inmiddels respectievelijk elf en vijftien jaar waren geworden en Italië en Brussel beter kenden dan Nederland, voelden zich niet thuis. Hun vader was voor hen, na tien jaar scheiding, een vreemde geworden. Mimi was een ongewenste indringster. Nog in 1910 brandmerkte Nonnie haar als "la femme qui a été le désastre moral et matériel de notre malheureuse famille." Ook tussen Tine en Mimi boterde het uiteraard niet. Daarbij kwamen moeilijkheden van praktische aard. Het onderwijs in Italië was kosteloos, in Nederland niet. Het geld van de erfenis raakte snel op en er waren nagenoeg geen inkomsten. Zelfs niet uit Dekkers geschrijf, want de uitgave van zijn *Causerieën* werd gestaakt en de uitgever van ander werk kon niet meer betalen. De "hartelijke" vrienden uit Friesland, waar Dekker op rekende, lieten het afweten. Weer nam hij zijn toevlucht tot de speelbank. Elke avond werd thuis geoefend, berekend, gepland, op zoek naar een onfeilbaar systeem. Maar toen Dekker begin juni 1870 naar Duitsland trok in verband met een mogelijke *Havelaar*vertaling, keerden Tine en de kinderen, buiten zijn weten om, terug naar Italië. Ditmaal voorgoed.

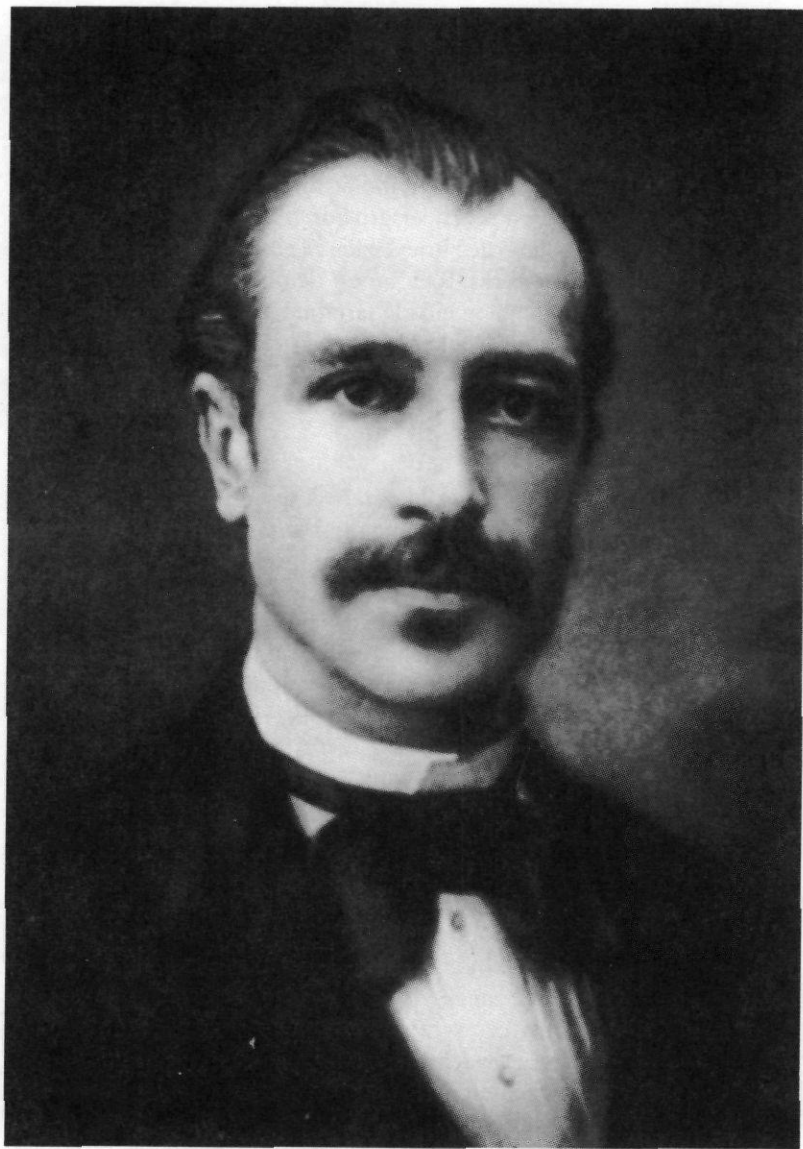
Toen verscheen Funke op het toneel. Een jonge, tactvolle en energieke uitgever die sinds 1870 begonnen was met de systematische aankoop van Dekkers werken. Van Günt kocht hij *Minnebrieven*, van Meyer de eerste twee bundels *Ideeën*, van Van Helden de derde bundel. Later ook

Max Havelaar. Hij was niet alleen solide als zakenman, maar ook vol geduld en begrip als mens. Ieder verzoek van Dekker werd onverwijld ingewilligd. Vroeg hij om voorschotten, hij kreeg ze meteen. *Max Havelaar* kon hij, na zovele jaren, eindelijk uitgeven zoals hij het zelf wou. En voor dat alles ontving hij meer dan loon naar werk. Hoeveel gelukkiger zou Dekkers leven niet verlopen zijn, indien hij Funke al in 1860 had ontmoet... Tussen uitgever en schrijver groeide innige vriendschap, zoals blijkt uit de talrijke openhartige brieven die ze elkaar schreven. Tien jaar lang hebben ze samengewerkt; toen moest de nog jonge Funke, ondermijnd door een ziekte die hem enkele jaren later zou vellen, zijn fonds verkopen. Hoeveel hij voor Dekker betekend heeft, moge blijken uit de "afscheidsbrief" die deze hem op 18 december 1880 schreef:

Beste Funke!

Ik kan u niet goed zeggen welken indruk uw brief van eergister, en ook reeds de vorige, op my gemaakt heeft. Als boekenmaker en honorarium-ontvanger heb ik reden om meer dan dubbel tevreden te zyn, of liever: dankbaar. Dit ben ik dan ook. Maar zekere treurigheid heeft de overhand. Ik ben bedroefd over 't scheiden. Daarin ligt voor my iets als 't begin van het einde. Of Bilderdyk oprecht was in z'n lang gerekt aanstaand sterven, weet ik niet, maar dat ik sedert 'n paar jaar gedurig aan opstappen denk, is waar. Onlangs by 't definitief opzeggen der verhouding met m'n kinderen, was me dat 'n voorloopige "laatste beschikking". En 'n dergelyke aandoening pakt me nu aan by 't "veranderen van uitgever", zooals de menschen 't zullen noemen. My is 't wat anders! [...] Meen niet dat ik hierby alleen denk aan 't finantieele. Ook daarvoor ben ik dankbaar, maar er is meer! Ge hebt my altyd myn menigvuldige tekortkomingen vergeven. Maanden lang stonden soms de bakken te wachten op korrektie, of de zetters op kopie. Nooit zal ik van anderen verwachten, nog minder vorderen, dat ze voor my zyn wat gy voor me geweest zyt. Nooit hebt ge my een verzoek afgeslagen, nooit één postbestelling op antwoord laten wachten. Altyd hebt ge meer gedaan dan ik eischen kon of verwachten mocht! Ik wenschte dat ge goed de stemming wist die *uw* naam altyd by ons opwekt.

Terwijl Dekker nu eindelijk de kans kreeg om weliswaar verre van zorgeloos, maar toch relatief onbekommerd te werken en te leven, begon-



George Lodewijk Funke (1836-1885), Multatuli's meest toegewijde uitgever

nen ook blijken van publieke erkenning op te dagen. Vosmaer publiceerde *Een zaaier*, een bundeling van *Studiën* over Multatuli, die gedeeltelijk als feuilleton verschenen waren in *Het Vaderland*, en bevestigde daardoor Multatuli's betekenis en roem. Maar ook dat late geluk kreeg een noodlottige schaduwzijde. Uit Italië kwamen verontrustende berichten. Tine gaf bloed op en leed aan darmontsteking. Ze overleed op 13 september 1874. Edu verwittigde zijn vader per telegram, en vroeg om geld. Dekker zond al wat hij op dat ogenblik bezat: twintig gulden. Hij hield niets over om de reis naar Italië te kunnen betalen en de begrafenis bij te wonen. In de jaren die volgden, ondernam hij talloze pogingen om zijn kinderen weer bij zich te laten inwonen, maar dat mislukte om ongeveer dezelfde redenen als destijds het droomwoning-plan in Den Haag.

Het lot van Dekkers vrouw en kinderen, de volstrekt onmaatschappelijk wijze waarop hij zich van avontuur in avontuur had gestort, van armoede in nog grotere armoede, zijn schulden, zijn verhouding met Mimi, zijn "ménage à trois", zijn "verslaving" aan de speelbank... het was allemaal koren op de molen van zijn tegenstanders.

Dekker was al jarenlang het onderwerp geweest van binnenskamere verdachtmaking en roddel. Dat was in Tines familie zelfs al voor *Max Havelaar* het geval. En naarmate hij toenam in scherpste van wapenen, namen zijn tegenstanders eveneens in scherpste en aantal toe. Maar hun verontwaardiging bleef 'ondergronds' tot Van Vloten, die deel had uitgemaakt van de Multatuli-commissie en het droevige lot van Tine en de kinderen dus van de zwartste zijde kende, de roddel tot document maakte. Hij publiceerde in 1875 *Onkruid onder de tarwe*, een vernietigende brochure over Dekkers privé-leven, in antwoord op Vosmaers lovende brochure *Een zaaier*. Dat was het startpunt voor een hele reeks publikaties, die tot ver na Dekkers dood werd voortgezet. Titels als *Eduard Douwes Dekker (Multatuli); eene ziektegeschiedenis*, *Uit Multatuli's leven*, *De waarheid over Multatuli en zijn gezin* spreken voor zich. Ik haal twee stukjes aan uit een artikel van Diepenhorst uit 1926, die de toon van dergelijke publikaties typeren:

Mishandeling van een paar lieden, die hem ergerden, komt hem op een gevangenisstraf van twee maanden te staan, waaraan hij zich door de vlucht naar het buitenland zoekt te onttrekken.

Over bordelen en speelholen handelt hij met een schaamteloosheid

die aan het ongelooflijke grenst. Tijdens zijn huwelijk onderhield hij met andere vrouwen op de meest brutale wijze liefdesbetrekkingen.

Dat Multatuli's tegenstanders het niet zo nauw namen met de feiten, wordt hier overtuigend geïllustreerd. Hij werd niet veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf, maar tot vijftien dagen. Hij vluchtte niet om zich aan die straf te onttrekken, maar omdat de reis al lang vooraf gepland was. Wie leest wat hij over bordelen en speelholen schrijft, zal lang moeten zoeken om er schaamteloosheid in te vinden. En van alle vrouwen die hij heeft liefgehad, klaagt niet één over brutaliteit.

Natuurlijk blijft het waar dat niet alles uit zijn leven goed te praten is – bij wie trouwens wel? – en wie stelt dat hij beter ergens op een kantoor had kunnen werken om ten minste vrouw en kinderen aan brood en onderdak te helpen, dat hij aan één vrouw genoeg had moeten hebben enzovoort, heeft zonder twijfel gelijk. Net als diegene die opmerkt dat Gezelle beter niet verliefd had kunnen worden op Van Oye, dat Mozart wat minder aan muziek en fuiven en wat meer aan zijn kroost had moeten denken, dat de oude Goethe niet meer zo puberachtig harts-tochtelijk verliefd had moeten worden, dat Verlaine en Wilde beter bij vrouw en kinderen waren gebleven, en dat Jezus met minder koppigheid en meer diplomatie langer had kunnen leven, en zijn moeder minder verdriet zou hebben gedaan. Het is geen zegen, groot te zijn in een klein land.

Na Van Vlotens *Onkruid onder de tarwe* verschenen ook heel wat brochures ter verdediging, maar de schrijvers daarvan beschikten meestal over even weinig materiaal als de aanvallers, zodat het op den duur een heen en weer schelden werd. In een poging om daaraan een einde te maken, heeft Mimi tussen 1890 en 1896 een gedeelte van Dekkers brieven gepubliceerd. Maar de man die er zijn levenswerk van heeft gemaakt om het oeuvre en de brieven van Multatuli uit te geven, is wijlen Garnt Stuiveling. In het voorwoord bij Spigts boek *De ballingschap van Multatuli*, pleitte hij voor "rustige, nauwgezette, onbevooroordeelde, objectieve studie van de honderden, deels nog onbekende, deels verkeerd bekende feiten en daden, die tezamen dit even boeiende als tragische leven hebben gevormd." In 1950 heeft hij, met dat doel voor ogen, de uitgave van Multatuli's *Volledige Werken* opgestart. Zo is de Multatuli-Douwes-Dekkerstudie stilaan boven romantische legendevoorming uitgroeid.

Zo ook kwam eindelijk ruimte voor de literaire en wetenschappelijke

*** * Getrouwd :**

EDUARD DOUWES DEKKER,
weduwnaar van *Everdina Huberta Baronesse van*
Wijnbergen, en
MARIA FREDERIKA CORNELIA
HAMMINCK SCHEPEL.

ROTTERDAM, 1 April 1875.

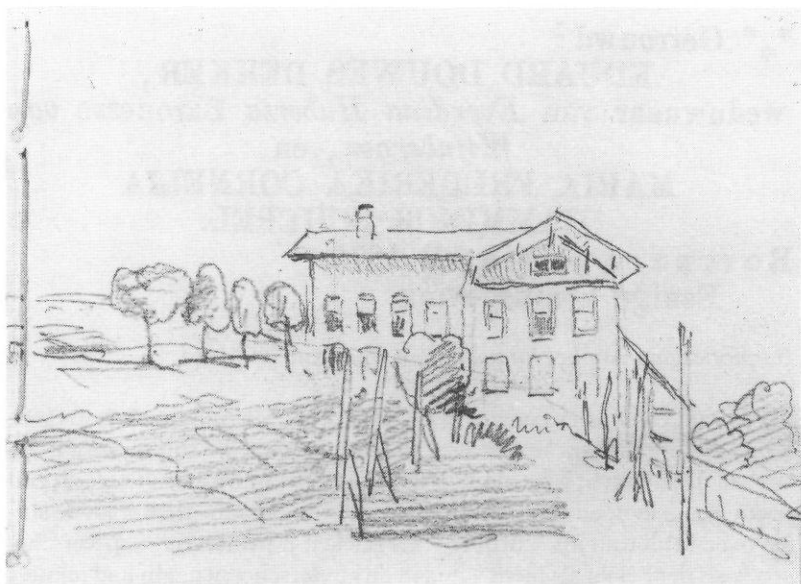
Eenige kennisgeving.

Aankondiging van het huwelijk van Multatuli en Mimi

studie van Multatuli's oeuvre. Brandt Corstius, Sötemann, Oversteegen, Van den Bergh, Francken en vele anderen hebben die ruimte benut. Zij hebben de aandacht gevestigd op de structuur van Multatuli's werk, zijn poëtica, zijn invloed op en beïnvloeding door anderen. Toch staat de studie over Multatuli als schrijver – vergeleken bij wat over hem verschenen is als denker en als mens – nog in de kinderschoenen. Hij had immers zelf beweerd geen schrijver te zijn...

Had hij dat vroeger beweerd om de boodschap in zijn werk te benadrukken, na *Onkruid onder de tarwe* werd het letterlijk waar: hij hield met schrijven op. Dank zij de gulheid van Funke kon hij zonder veel nieuw geschrijf rondkomen, en de lezingen die hij elk jaar in Nederland hield, brachten ook nog wat op. Ook zijn bewonderaars deden hun best. In 1882 organiseerden ze het zogenaamde "Huldeblijk", dat 22.500 gulden opbracht en waaruit Dekker en Mimi levenslange lijfrenten zouden ontvangen. Een jaar tevoren, in 1881, had Multatuli-bewonderaar Johannes Zürcher hun een huis te Nieder-Ingelheim geschonken, waar zij samen hun intrek namen. In 1883 overleed Van Vloten. In 1885 Funke. In 1886 Huët.

De oude Dekker werd in tal van opzichten inderdaad weer de oude. Nu de "klewangwettende" Multatuli voorgoed zou zwijgen, nu er eindelijk wat rust was gekomen in het leven van Eduard Douwes Dekker, wat minder kommer om de dag van morgen, een beetje geld en een stevig onderdak, nu kreeg hij weer de kans om zacht en huiselijk te zijn, zoals hij het diep in zijn hart altijd had willen zijn, en bij vrienden en begripenden ook was geweest. In het Havelaarportret stond al te lezen: "Hy gloeide van onverzadelyke eierzucht die hem alle gewone onder-



Het huis 'Auf der Steig' bij Nieder-Ingelheim (Duitsland), waar Multatuli de laatste jaren van zijn leven woonde en werkte.

scheiding in 't maatschappelyk leven, als nietig deed voorkomen, en toch stelde hy zyn grootste geluk in een kalm huiselyk vergeten leven." In 1873 schreef hij aan zyn vriend en bewonderaar Vosmaer: "Geloofd ge wel dat het me zéér doet, altyd zoo op m'n paardje te moeten zyn? Het is vermoeiend, en bederft m'n stemming. In den Tell is 'n regel, die eenigszins van toepassing is: 'ik was 'n lam, en 'ze' hebben 'n wolf van me gemaakt' of zoiets. Nu, geheel klopt dit citaat niet. Ik ben nu zoo min 'n wolf, als vroeger 'n lam, maar dat ik oorspronkelyk zacht was, is waar. En nog altyd verheugt het me als ik op dat punt weer geheel mezelf kan wezen." (Brief van 7 december 1873)

Te Nieder-Ingelheim kon hij, in de teruggetrokken afzondering van het huis bovenaan de steile, eenzame weg, inderdaad weer zacht en huiselyk zijn. Des te huiselijker doordat Mimi, die inmiddels zyn tweede wet-tige echtgenote was geworden, op een goeie dag een jongetje adopteerde dat "Wouter" werd genoemd. Hij bracht Dekker het late geluk dat zyn kinderen hem niet meer konden schenken. "Dek is kinderlyk goed tot op zyn laatste levensdag gebleven", zou Willem Paap later neer-

schrijven. "Zijn grootste genoegen was, zoals wij dat in [Vosmaers] Idylle beschreven vinden, vliegers oplaten." Hij liet vliegers op met Wouter, speelde per brief schaak met enkele correspondenten, en had nauwelijks contact met de weinige mensen die in de buurt woonden. "Herr Douwes Dekker?" – "Der wohnt da oben ganz allein auf der Höhe", antwoordden de omwonenden aan de zeldzame bezoekers die naar de weg vroegen. Het klonk bijna symbolisch.

"Zacht" en "hartelijk", dat waren ook de indrukken die de weinige bezoekers als herinnering meedroegen. "’t Was er zoo veilig en rustig", vertelt één van hen, "Want elk onderwerp, door *hem* aangeroerd vertoonde zich in tal van nieuwe kleuren, als in een kaleidscoop, waar bij de geringste beweging, de glasdeeltjes, geheel andere figuren vormen [...]. Hoe toonde hij, Nederlands groote dichter, – met zéér bescheiden middelen in den vreemde wonend, in ’t afgelegen woonhuis, hem door een vriend geschonken, – zich tot in ’t *kleinste* zorgzaam voor de zijnen, voor ieder die met hem in aanraking was. Hij, die zijn bestaan geofferd had om het niet willen *dulden* van onrecht, hoe *leed* hij onder de *minste* ruwe aanraking van anderen. – Groote goedheid, groote zachtheid spraken uit zijn wezen, en drukten haren stempel op het stille gezin in ’t verre Ingelheim." Havelaar, die destijds zo rustig-huiselijk met Tine en Edu in Indië had gewoond, was, ondanks een leven vol bittere teleurstellingen, ondanks alle sarcastische scherpte, toch onverminderd in Dekker blijven voortleven. En, net als Havelaar, was Dekker ook even "ridderlyk en moedig" gebleven "als die andere Don Quichot". Ik laat H.C. Muller aan het woord over een bezoek in de zomer van 1886:

We zaten op zijn studeerkamer te praten. [...] Juist waren er [...] eenige karren met reizend gezelschap, naar het scheen, voorbijgetrokken, toen wij plotseling dicht bij het huis een vervaarlijk geschreeuw hoorden. Het was blijkbaar een kind, dat door een der mannen hevig geslagen werd. Zijn kamer af te vliegen en naar beneden te ijlen, den tuin door, het hek uit, was voor Dekker het werk van een oogenblik. Als werktuigelijk volgde ik hem. Met uitgestrekte hand stond hij daar voor zijn woning, als een vorst die onmiddellijk komt toesnellen, zoodra een zijner onderdanen wordt mishandeld. "Wer hat das Kind geschlagen?" riep hij met forsche stem tegen een der mannen, die in de nabijheid juist een, wellicht huichelachtige, poging deed om een knaapje, dat vlak naast den weg was gevallen, weer op de been te helpen. Morrend trok de troep verder, zoodra zij

zag dat er een ongewenschte getuige kwam van de ongetwijfeld ruwe strafoefening, waartoe dat knaapje als slachtoffer was uitgekozen. En met vlamme blikken staarde Dekker ze na, een oogeblik later sprakeloos en met gebalde vuist, als maakte hij zich nog altijd gereed tusschen beide te komen en zelfs tegen een overmacht het recht van den verdrukten en mishandelde te verdedigen.

Dekker kon nog steeds klappen uitdelen waar hij onrecht bespeurde, maar ook zonder klappen ging van hem een kracht uit waardoor hij met één woord of blik mensen levenslang aan zich kon vastkluisteren. Zelfs diegenen die zich achteraf, om welke reden ook, tegen hem keerden, of van hem afkeerden, bewaarden toch altijd een scherpe herinnering van indrukwekkendheid en kracht. Baron van Haersolte herinnert zich in 1920 nog dat hij in 1861 "het onderbewuste gevoel [had] van een, die als discipel den profeet wel had willen volgen en aanhangen, maar die teruggehouden werd door conventie, gebrek aan moed en klein plichtsbesef." Marie Anderson, die in haar boekje over Multatuli's leven niet bepaald mals is, schrijft toch neer: "Dekker-zelf, met zijn mager, bleek gelaat in 't maanlicht, en zijn fonkelende oogen op mij gevestigd, fulmineerde zóó, dat ik onwillekeurig huiverde en zelf haast dacht, dat hij een Jezus was." Dekker zelf, ten slotte, schreef al in juli 1863 aan Mimi: "Toen my 't eerst werd gezegd: ik wil sterven voor U en uwe zaak, weet ik niet of 't een antwoord was op de zwygende uitnoodiging die er kan gelegen hebben in myn zyn, of eigen aandrift, maar 't is de waarheid: *dat het dikwyls gezegd is.*"

En Dekker was nog op een heel andere manier betoverend en innemend, namelijk door zijn humor, zijn schalksheid, zijn vrolijkheid. Dat is een kant van hem die in biografieën al te vaak verwaarloosd wordt. Als hij zich goed voelde en in goed gezelschap vertoefde, was hij "gezellig en vrolijk", "onbetaalbaar", zoals d'Ablaing hem in 1860 beschrijft. De man die – als Multatuli – cassante uitspraken formuleerde als "Daar is tussen verstand en geest geen zo wyde kloof, als beweerd wordt door wezens die gebrek hebben aan beide" (Idee 408) of als "Toch neem ik 't niemand kwalijk dat-i 'n onbeduidend wezen is. Ook dezulken moeten er zijn, om de gaping te vullen tussen de Mens en z'n pantoffel", diezelfde man kon – als Eduard Douwes Dekker – even gevat en spiritueel uit de hoek komen en een heel gezelschap onderhouden, betoveren en voor zich innemen. "Als een eeuwig frische fontein zoo welden zijn opmerkingen, beschouwingen, boutades uit zijn hoofd, uit zijn hart."

Deze herinnering van Mimi aan de tijd dat ze samen te Coblenz verbleven, vat de kern van zijn bekoring samen.

Hij haalde ook allerlei gekke streken uit, waar hij veel plezier aan beleefde, en waarover hij achteraf in geuren en kleuren vertelde. Op een dag, ergens in 1862, zat hij in de trein van Haarlem naar Amsterdam met een koopman die zijn *Vrye Arbeid* aan het lezen was. "Wat is dat mooi! Wat is dat overtuigend!" riep de man. Hij sprak ook Dekker aan, om hem te laten delen in zijn geestdrift. Dekker stemde in, maar wees er toch op dat die Multatuli zo'n gemene vent scheen te zijn. En daarop begon hij lang en breed al de praatjes na te vertellen die over hem in omloop waren. Bij het afstappen, gaf hij zijn naamkaartje aan zijn medereiziger, zodat die meteen wist wat hij van al die praatjes te denken had.

Zo'n drie jaar later zat hij ergens aan een tafeltje met een man en twee juffrouwen. Dekker sprak met zoveel kennis van zaken over allerlei onderwerpen, dat zijn toehoorders werkelijk onder de indruk kwamen. "Ik moet u toch eens een vraag doen", sprak de man. "U, mijnheer, schijnt nogal van veel dingen verstand te hebben, zou u mij ook kunnen zeggen wie toch die Mukkelitukkeli is over wie ik tegenwoordig zo dikwijls hoor spreken!" "Ja", antwoordde Dekker, "wat zal ik u daarvan zeggen... die man schijnt een zeer vreemdsoortig wezen te zijn. Ook ik heb al veel over hem horen spreken, maar gewoonlijk niet veel goeds. Ik weet niet wat ik van hem denken moet. Ontmoet heb ik hem nooit, en wat men van hem vertelt is zo tegenstrijdig en vreemd dat je niet weet wat je geloven moet. Er zal deze week een comediestuk gespeeld worden dat hij gemaakt heeft, dat zult u stellig weten, welnu, de mensen vertellen dat het wel 50 of 60 jaar geleden is dat hij dat ding schreef, dan zou de man dus minstens 70 à 80 jaar oud moeten zijn... en toch heb ik van een andere kant voor stellig horen verzekeren dat hij verleden week twee meisjes heeft geschaakt, met wie hij naar Engeland is gevlucht. Hoe is dat met elkaar te rijmen? Maar weet u wat men mij ook voor de zuivere waarheid heeft verteld? Dat hij zeer goed Hollands spreekt, maar eigenlijk een verklede Engelsman is..." d'Ablaing, die dit verhaal uit de mond van Dekker heeft opgeschreven, noteert verder dat Dekker zich bijzonder vermaakt had en nog allerlei dwaze dingen had verteld, die de toehoorders voor waar namen. Eén ding speet hem, dat hij verzuimd had bij zijn vertrek zijn naamkaartje aan te bieden, zoals drie jaar vroeger in de trein naar Amsterdam.

"Ik ken geen auteur in Nederland, wiens werk zo is doorregen met sublieme taalhumor", schrijft niemand minder dan Simon Carmiggelt.

We weten hoe goed Dekker de kunst van het spreken beheerste; in levenslijven moet hij inderdaad "onbetaalbaar" zijn geweest.

En toch had hij aan al de misère van zijn leven, aan de opeenstapeling van noodlottige tegenslagen, een grondeloze bitterheid overgehouden. Zijn hoop op verbetering van de toestand in de maatschappij en zijn geloof dat het veranderen kón, bleven onverwoestbaar, maar de werkelijkheid had hem geleerd dat het woord daartoe niet het goede wapen was. "Als ik weer op de wereld kom, maak ik *eerst* werk van geld", schreef hij al in 1869 aan Max Roose. En in 1871 aan Roorda van Eysinga: "‘Ideën regeren de wereld’ zei graaf Willem... nu ja, als ze geflankeerd zijn door andere dingen. [...] Een klein troepje doodverachters is meer waard dan alle (andere) ideën. Ik zeg: andere. Want materiële magt is ook 'n idee, en wel 't beste!" Dergelijke uitspraken treffen we in brieven van de oudere Dekker in toenemende mate aan. Hij schreef ze tegen zijn hart, maar conform de waarheid die hij uit bittere ondervinding had leren kennen. *Waarheid en hart*, de heilige dingen die hij zo hoog in zijn banier geschreven had, ze hadden ook keerzijden. Wie al te hartelijk is, wordt makkelijk misbruikt. Wie streeft naar hogere, edele waarden, komt in botsing met die andere, banale, maar niet minder werkelijke waarheid van het dagelijkse bestaan. Bovendien, wie áltijd hartelijk en goed wil zijn, moet willens nillens de waarheid geweld aandoen om vrienden niet te kwetsen en vertrouwvollen niet teleur te stellen. Wie alleen maar wáár wil zijn, wordt op den duur harteloos. En wie beide tegelijk wil zijn, met de absoluutheid waarmee Dekker alles deed en wou, strandt in bitterheid. Voor die conflicten heeft Dekker nooit een oplossing kunnen vinden, omdat de enige mogelijke oplossing een compromis is, en compromissen sloot hij nooit. "Ik weet niet welke beschuldiging my meer grieven zou: dat ik niet stipt redeneerde, of: dat ik geen gevoel had. Juister gezegd, deze beide dingen zijn my één."

In die passage uit de vierde bundel *Ideeën* ligt de bron van al zijn teleurstellingen én de bron van al zijn kracht. Want hoezeer hart en waarheid voor hem ook één waren, in wezen waren ze het niet, en konden het ook nooit worden. Wat hij voelde met zijn hart, kwam in conflict met de conclusies waartoe hij redenerend kwam en met de werkelijkheid rondom hem. En waar hij de leugen wou uitroeien en waarheid verkondigen, liep hij schipbreuk op de harteloosheid van de mensen, maar evengoed op de waarheid van zijn eigen hart. Een uitroep als "wat poëzie, myn God, opdat ik niet verga van walging, over zoveel walge-lyks óm my!" (Idee 361) is niet meer dan een wanhopige poging om de

harde waarheid even te vergeten in de vlucht van het hart.

Maar datzelfde conflict vormde van dit "vat vol tegenstrydigheids", zoals hij zichzelf met drie beroemdgeworden woorden typeerde, ook de kracht. Aan de afwisselende overwinning van hart op waarheid en waarheid op hart, danken we de dynamiek van heel zijn optreden, de meest ontroerend-innige bladzijden uit zijn oeuvre en tegelijk de meest onweerlegbare redeneringen en betogen.

"De hardste strijd in het leven is de strijd om niet bitter te moeten worden", schreef Louis-Paul Boon, ook zo'n hart-en-waarheidzoeker. Misschien is dat de enige strijd die Dekker, om begrijpelijke redenen, werkelijk verloren heeft, omdat hij op geen enkel front kon toegeven, en met niemand kon meegaan.

Het jarenlange vechten voor gelijk en recht had Dekker uitgeput en afgemat. Zijn gezondheid geraakte ondermijnd. In de jaren te Nieder-Ingelheim kreeg hij steeds meer last van astma. Zijn hoestbuien namen toe, en hij voorvoelde – zoals uit talrijke brieven blijkt – het einde. Op zaterdag 19 februari 1887 legde hij zich 's middags te rusten en sliep voorgoed in. Op woensdag 23 februari 1887 werd zijn lichaam, in aanwezigheid van Mimi en vier getrouwen, te Gotha gecremeerd. Zo had hij het gewild: hij was de eerste Nederlander die verast werd. Zelfs daarin kon hij met niemand meegaan.



Multatuli werd op 23 februari 1887 in het Duitse Gotha gecreëerd.

Over de auteur

Dr. Philip Vermoortel (Brugge, 1955) is docent Nederlands en Communicatie aan de Vlaamse Economische Hogeschool te Brussel en bestuurslid van het Multatuligenootschap. Hij publiceerde over Multatuli in onder meer *Spiegel der Letteren*, *Dietsche Warande en Belfort*, *Over Multatuli* en *Kreatief*. Van zijn hand verschenen onder meer de volgende boeken: *Multatuli. Ik kan met niemand meegaan* (Brussel, 1987), *Multatuli in Vlaanderen* (Wommelgem, 1987) en *De parabel bij Multatuli. Hoe moet ik u aanspreken om verstaan te worden* (Gent, 1994). *De schrijver Multatuli* is een volledig herziene versie van *Multatuli. Ik kan met niemand meegaan*.

Zijn werk over Multatuli werd bekroond met de Arthur Boonprijs 1987 van de Vlaamse Leergangen, de Stijn Streuvels-Jozef Simonsprijs 1979, de Joris Eeckhoutprijs 1986-1987 van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, de Eugène Baieprijs 1988 van de Provincie Antwerpen en de Prijs Letterkunde 1991 van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.